

12+



12
2015



КОСТА,

ІРОН
ФЕНДУР.

ЗЛЕДАЕ САЈЛЕСТАЕ.

ЗАРДЖУТАЕ, КАДЖУТАЕ

а мае

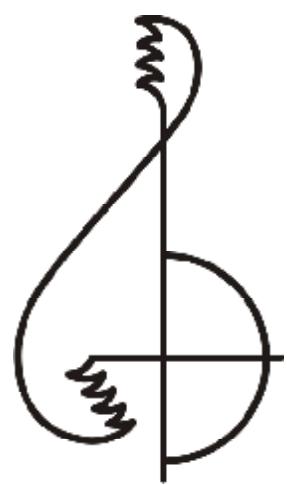
ЛЕМБІСЛЕНДТЛЕ,

—
—
—

ВЛАДИКА ВАЗЪ.

Типо-Литографія З. И. Шувалова,

1899.



НАЦИЯ ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Зам. гл. редактора, проза – Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Станислав КАДЗАЕВ, Елизавета КОЧИЕВА,
Анатолий КУСРАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2015



ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМАЕЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

Хъодзаты Ахсар

Редакци

Сæйраг редакторы хæдивæг, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поэзи, драматурги – МАМЫКЬАТАХ Хъазыбег

Журналы ахсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КъАДЗАТЫ Станислав,
КЬУСРАТЫ Анатоли, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2015

НОМЫРЫ ИС:

ЦГЪОЙТЫ Хазби. Радзырд әмә таурæгъ 6

ГУЫЦМÆЗТЫ Мэри. Амонд дын куы хæссин. Амдзæвгæтæ 21

АЕЛБОРТЫ Петр. Архæндæг рæнхъытæ. Амдзæвгæтæ 23

НОГ ТÆЛМАЦТÆ

Альберто МОРАВИА. Аертæ новеллæйы 25

2015 – ЛИТЕРАТУРÆЙЫ АЗ

Ирон дзырдаивады дæснытæ 46

ҮИДÆГТÆ

ТМЕНАТЫ Дзерассæ. Цыргъзонд ныхасы – арф хъуыды 51

ÆВЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУГ

С. КЛАРИН. Буржуазные националисты окопались в
Оспединституте 56

СКИФИРОН. Нæ иу низыхатт... 60

АХУЫРГÆНÆГÆН АЕХХУЫСÆН

МЗОКТЫ Аслæнбег. Дзесты Күйдзæджы «Фæндагсар
Уастырджи» 70

ИРОН ПРОЗÆЙЫ АНТОЛОГИ

БОГАЗТЫ Умар. Дыууæ радзырды 88

АРВИСТОН 112

СФÆЛДЫСТАДОН БЫНТÆ

АБАЙТЫ Вассо. Кружок «монтаньяров». Нарты эпос.
«Пока человек живет...» 121

«Мах дуг» 1915 азы ныммыхуыр кодта 136

Наци әнәхъәнәй дәр куы бамбариd, әңгәг әфсарм ңы у, уый, уәд фестид, сәррәттәввонгәй йә хәцъәфтә кәмән ныттынг сты, ахәм домбайы халдих.

Карл Маркс

Æрмәстдәр хи мадәлон әвзагыл ис зарән, әмдзәвгәтә фыссән, уарzonдзинад раргом кәнән.. Аңәгәлон әвзагыл, иттәг хорз әй куы зонай, уәддәр дә бон у әрмәст ахуыргәнәгәй кусын, политикәй тыххәй дзурын әмә хәрәндоны кат-леттә райсын. Адәймагән иунәг әвзаг ис, дыгууә ‘взаджы нә равдис-дзынә.

Андрей Битов

ЦГЪОЙТЫ Хазби

РАДЗЫРД АМÆ ТАУРАЕГъ УАРЗТЫ КÆЛÆНТАÆ

Арф комы знат хæххон цæугæдоныл – нараэг хид. Дон ам лæбуры, йæ фærстæйын æхсыны, фæлæйын ницы хъом у. Уæлдайдæр та ныр, сæрд фæззæджырдаэм куы фæкъул, уæд. Уæззау хæдтулгæтæйыл куы æрæнцайынц, уæд се ‘фæйнæгты, цæлхыты, моторты уынæр цæугæдоны хæл-хæл йæ быны акæны, амæ иудзæвгар нал райхъуысы. Уæзласæнтæ фылдæр сты америкағ «Студобеккертæ», хæстæй чи бazzад, ахæмтæ.

Уыцы нывмæ Дзимур, æвæццæгæн, са-хатæй фылдæр кæсы. Йæ райгуырæн хъæу ардæм дард у. Сæумæйæ нырмæ фæндагыл ис. Хохаг къахвæндæгтæйæ кæм хæрдты, рæгътыл, уырдыцжыты ардæм æркодтой. Дзæуджыхъæумæ цæуы. Уырдыгæй та абæрæг кæндзæн, хохæй йæхиуæттæй бы-дыры хъæутæм цæрынмæ чи ралыгъд, уыдо-ны. Бирæты дзы рагæй нал федта. Йæ хæссинæгтæ кæд уæззау уыдысты, уæддæр сæ нæ бафæллад, йæхиуæтты фенынмæ тырнгæйæ. Ныр йæхæдæг дæр, Хуыщауы фæндæй, хъуамæ Дзæуджыхъæуы цæра, хъæууонхæдзарадон институт цалынмæ каст фæуа, уæдмæ. Йæ фыдыфсымæртæм. Хохæй хæсты размæ ралыгъдисты. Хæсты рæстæгтæ хохы уыдонмæ цардысты.

Дзимур, йæ машинаїы йæ чи авæрдзæн амæ йæ Дзæуджыхъæумæ чи бахæццæ

кәндзән, уымә әнхъәлмә кәсси хидыхъусы бакомкоммә. Дүрүл бады әмә, дардмә машинаңауәг куы фены, уәд та фесты, куы йәм әрбахәңдә вәйиы, уәд әм йә къух сдары, фәлә дзы иу дәр наема баурәдта – дзагәй җәуынц. Уыцы уавәры иунәг наеу: ңалдәр усы әмә ас ләгтә йә сә дзолғо-молғо-йы бын фәкәнынц.

Уыдонән та цы у, Дзимурау дард, мыйиаг, нае җәуынц – хәстәг фәсхохаг хъәутәм. Стәй ам әввахс хъәутәй сты. Куыничи сә аласа, уәд сә хәдзәрттәм фәңәудзысты. Дзимур та фәндаджы хъәбәрыл баззайдзән әнхъәлмә кәсгәйә.

Уыцы хъуыдытае куыд кодта, афтә йә җәст ахаста арвыл. Хур әм ныккаст, әндәвта йә. Фәлә хорз куы зоны, әхсәв хәхбәсты сәрд дәр уазал кәй вәйиы, уый. Арвыл раджы фәкъул, хохы рагъмә йә бирә нал хъәуы.

Үәдмә та йе ‘мәлләцәттә сәхимидағ базмәлдысты, мыдыйбындытау гуыз-гуыз кәнын райдытой. Дардмә йә җәст әрхәңцид иу үәзласән машинәйил. Сәхи йәм әрцәттә кодтой. Әмә ацы хатт нае фәрәдыйсты. «Студобеккер»-ән сә разы йә тъәпп фәңцид, раст цыма арвәй әрхауд, уыйау. Әмә йә Җәлхұтыты бынәй йә сәрмә рығ систад.

– Сбадут! – рахъәр кодта шофыр. – Дзәуджыхъәумә җәуын.

Машинәйи гуыффайы бадт ңалдәр адәймаджы. Сә иу – әрыгон чызг. Дзимуримә фәрсәй-фәрстәм бадт фесты. Бәлләцәттәй иуы дәр уыдонмә не ‘вдәлд. Алчидәр сә йә фәндаджы сағъасыл уыд. Дзимур әмә чызджы зәрдәтә та хәрдты җәугәйә, сә машинәйи моторәй, тынгдәр скүистой, сә Җәлхұ-Җәлхұәй риуы гуыдыртә рәдывтой. Цы сыл әрцид, уый сәхәдәг дәр не ‘мәрстой.

Үәдмә фәсхохы Арвыкомы хъәуты се ‘мәлләцәттә ахыз-тысты, әмә, машинәйи гуыффайы дыууәйә иумә куыд аззадысты, уый әмбаргә дәр нае бакодтой. Әрталынг, әмә дымгәтә хәхты бәрзәндтәй ңытиты уудзәф коммә хастой. Чызг уазал кәнын райдытада. Дзимур йә уәйлаг уәләдарәс феппәрста әмә йә чызгыл әрбакодта. Чызг әй нае комы, дәхәдәг суазал уыдзынае, зәгъгә. Фәлә Дзимур хъәддыхадәр разынд. Уыйадыл сын ныхас баңайдагъ. Базонгә сты. Чызгән йә ном – Тинә. У, Дзимур машинәйи кәм сбадт, уымәй чысыл дәлдәр цы хъәу ис, уырдыгәй. Җәуы Җәгат Ирмә ахуыры фәдил. Йә хиуәттә Җәрениң Дзәуджыхъәумә хәстәг хъәуы.

Мәй кастис йә цәлхыдзагәй, фәлә уәddәр стъалыты тыбар-тыбурыл нә тых кодта. Арф комәй сыгъдәг арвмә кәсын аргъәутты бәстәмә кәсәтгәу у.

— Кәс-ма, кәс! Уәлә стъалы атахт, — дисгәнгә сдзырдта Тинә — Уәлә цас сты арвыл! Әз уыйбәрц стъалытә никуы федтон! Стъалыты аәхсәрдзән!..

— Нымайтгә сә ма кән! — загъта Дзимур.

— Цәуылнә? — афарста йә Тинә.

— Цал стъалыйы, дам, баннымайай, уал бызычъийы дыл разайдзән.

— Ха-ха-ха, — ныххудт Тинә, — уәд мәныл цас бызычъитә уаид, уый зоны?.. Худгә-худын фәйнәг бандонәй фәңүдәтта, аәмә йын Дзимур йә күхтә ацахста. Тинә фестъәлфыд:

— Дзимур, уый дә күхтә цавәр уазал сты?! Ихәнриз куы кәнис! Әеввахсәр ма әрбабад, аәмә дә уәйлаг иумә нә уәлә әрбакәнәм.

Дзимур Тинәмә әеввахсәр бабадт. Аәмә чызг йә дәларм абырыд, уәрпц карст кәрдәджы бын куыд амбәхса, уыйау. Афтә әнә иу сыппәй дзәвгар фәңүдисты. Кәрәдзиимә ныхас кодтой сә зәрдәтә, сә удтә. Кәрәдзий хъармәй куы схъарм сты, уәд та әрәмбәрзтой сәхи, аәмә сын бацайдагъ ныхас сә фидәны ахуырыл, сә абоны фембәлдыл.

— Дзимур, цәмәндәр мәм афтә кәсү, цыма дә рагәй зонын, — сдзырдта Тинә.

— Мәнмә дәр афтә кәсү.

— Гъемә аборнәй фәстәмә хуыздәр зондзыстәм кәрәдзи!

— Ныр мәнаей нал аирвәздзынә, — бахудти Дзимур.

— Нал? Әз пединститутмә куы нә бахауон, уәddәр...

— Уәddәр! Да фәдым зилдзынән!

Аәмә та сыл иумә худәг бахәцыд. Җарды ныфсдәттәг, амонддәттәг худәг. Уалынмә Дзәуджыхъәу рухситә разындысты. Уыдан сын әрмәст әхсәвәи рухситә нә уыдисты, фәлә цыма сә фидәны җарды рухситә.

Әмбисәхсәв сси, афтә әрхәецә сты Җугун хиды цурмә. Әрхызысты гуыффәйә сә хәссинәгтимә. Бузныг загътой шофирын. Уый та — хәрзәхсәв аәмә фынәй горәты уынджы иунәгәй аzzадисты.

Дзимурән йә фысым — җәттә. Тинә кәд әфсәнвәндаджы вагзалы бахсәвиат кәнид. Уым бирәе ахәмтә вәййы. Райсомәй

та хъяумæ. Уырдæм дæр иунæт нæ уыдзæн. Дзимур æй вагзalмæ нæ ауагъта. Йæ фысымтæм æй йемæ тыххæй акодта. Чызг æфсæрмытæгæнгæ бахызт æцæгæлон хæдзармæ. Фысымтæн, кæд сæ фынтæй райхъал кодтой, уæddæр Дзимуры фенд æхсызгон уыд. Уый сын бамбарын кодта йе ‘мбæллцоны уавæр, æмæ уымæ дæр хионы цæстæй ракастысты. Бауазæг æй кодтой.

Райсомæй Дзимур куыддæррайхъал, афтæ фестад æмæ Тинæйы бæрæг кæнынмæ иннæ уатмæ фæраст.

– Дæ рæсугъды ам мауал агур, – хæрæндонæй йæм радзырдта йæ фыдыфсымæры ус. – Мæнæй раздæр фестад, цæуын мæ хъæуы, зæгъгæ. Дæ уатмæ бæргæ бакæс-бакæс кодта. Фæлæ æгæр тарф фынæй уыдтæ, æмæ дын фæтæригъæд кодтон. Куы дæ хъæуа, уæд æй ссаrdзынæ. Цы хъæуы уыдзæн, дæ мадырвадæлтæ дæр уым цæрьинц.

Рацыд цалдæр боны. Дзимурæн йæ зæрдæ ахсайдта Тинæмæ. Куыддæр ын фадат фæци, афтæ йæ мадырвадæлтæм фæраст. Изæрдалынгты сæм бахæццæ. Тынг ыл бацин кодтой.

– Агайтма æрбацыдтæ, æгайтма!.. – дзырдтой ын кæрты.

– Ныртæккæ дæ мах де ‘мхæрæфыртимæ базонгæ кæндзыстæм.

Мидæмæ куы бахызт, уæд... уатæй рацыд Тинæ.

– Мæнæ дын уый та де ‘мхæрæфырт, – цингæнгæ сдзырдта фысымты ус.

Дзимур æмæ Тинæ кæрæдзимæ кæсгæйæ бæzzадысты. Сæ фембæлдyl цин кодтаиккой æви хъыг, уый сæ дыууæ дæр нал æввæрстой. Сæ кæрæдзийы фенд сын æхсызгон уыд.... О, фæлæ ай циу? Хиуæттæ?.. Амхæрæфырттæ?.. Амæ нырмæ кæрæдзи куы нæ зыдтой. Ныр æнæ кæрæдзи куы нал фæразынц, уæд куыд?.. Ацы хъуыдитæ хæлбуруцъ кодтой сæ алкæй сæрьи дæр.

– Кæрæдзимæ цы ныджджих стут?! Базонгæ ут, – фесхуыста лæппуйы йæ мадырвадæлтæй чидæр.

– Мах зонгæ стæм, – сдзырдта Дзимур, – фæсхохæй иумæ æрцыдистæм. Фæлæ, æмхæрæфырттæ стæм, уый нæ зыдтам.

Уыцы изæр Дзимур æмæ Тинæйы уdtæ цытæ бæввæрстой, уый никæмæн загътаид сæ зæрдæ. Фысымтæ сæ хъæлдзæг дардтой, буц сæ кодтой, сæ хиуондзинады æнкъарæнтæ æвдистой, фæлæ сæм никæцæй хъардтой. Дзурын нæ, фæлæ сæм ныхасы балæууын дæр нæ цыд. Хорз æмæ хъæуы рагацау бауыссынц.

Стын дәр сәе рагаңау фәхъәуы. Фысымты ус сәм әрхатыд:

– Расть мә бамбарут, фәлә нәм хицән уәттә нә фаг кәнү, аәмә уын иу хатәнү күү бауат кәнөн, уәд мыл уә зәрдә нә фәхуддзән? Дыууә әмхәрәфыртәй, дам, арс дәр тәрсгә күү кәнү... Нә ләг бәргә архайы нә цәрәнтә фәуәрәхдәр кәнүнүл, фәлә цыбыр къухәй уый әңцион хъуыддаг нәу...

– Дәхи ма тыхсын кән, ды күүд зәгъай, мах афтә бакәндзыстәм, – загъта йын Дзимур.

Бинонтә иууылдәр бахуыссыдысты, уәддәр ма Дзимур әмә Тинәйы уатәй рухс калд. Йә сыйнәгыл әрхуыссын сә иуы дәр нә фәндыд. Кәрәдзийы уындај не ‘фсәстисты, фәлә сә уавәр, гәдү фиумә күүд не ‘ххәсса, уйайу уыд. Рәстмә ныхас сә иуәй дәр нә хауд. Сә удты зыр-зыр цыд. Фәстагмә Дзимур фәтәгенү цырагы рухс ахуыссын кодта, әмә дзы талынджы алчидаәр йә сыйнәг бацагуырдат...

Иудзәвгар хъусәй аләууыдысты – алчидаәр дзы йәхииимә тох кодта, сә уавәрәй рацәуынән амал, фадат агуырдат. Фәлә... Фәлә ... Иуахәмь Тинә сдзырдат:

- Аз Калачы нә хәстәджытәм уыдтән әмә...
- Хъәрәй ма дзур, нә фысымты райхъал кәндзынә.
- Амә мә сабырай ардыгәй уырдәм нә фехъусдынә...

Ардәм ма рацу...

Дзимур сыйстад әмә Тинәйы сыйнәгыл әрбадт:

- Калачы уыдтә әмә цы?

Тинә йын йә къух йә дыууә къухы ‘хсән бакодта, афтәмәй йә ныхас адарддәр кодта:

– Амә уым нә хәстәджыты сыхәгтә тәтәйрәгтә сты. Уыдонмә әмхәрәфырттә нә, дыууә әфсымәры цот дәр кәрәдзийә устытә курынц, мой кәнүнц.

- Уый та күүд?

– Аз дын, цы фехъуыстон, цы федтон, уый дзурын, – әмә уин йә къухән аба кодта, стәй йә йә риумә нылхъывта. Дзимур әм әргүбыр кодта. Тинә йын йә сәр дыууә къухәй ацахста, әмә былтә былтыл андәгъдысты. Дзимур цы фәци, цы ми кодта, уый зонгә дәр нал бакодта. Царвы къәртт ног тад царвы күүд атайы, афтә батад Тинәйы хъәбысы...

– Уый цы бакодтам! Нәхи күү фәхудинағ кодтам, Тинә!.. – әрәджиау ныууынәргъыдта Дзимур. – Хиуэтты, адәмь размә ма цы цәсгомәй рацәудзыстәм?..

Æмæ сыл сагъæс бахæцыд, куыд цæрдзысты, куыд кæндзысты, ууыл.

- Мæн дæу йеддæмæ ничи хъæуы а зæххыл! – сдзырда Тинæ.
- Мæн дæр дæу йеддæмæ ничи хъæуы... Фæлæ тугхæстæджытæ стæм!..

– Æмæ тæтæр тугхæстæджытæ не сты?

- Уыдонæн се ‘гъдау, сæ уаг æндæр у. Мах ничи бамбардзæн, нæ фарс ничи рахæцдæн. Бахъоды ныл кæндзысты хионæй, хæстæгæй – иууылдæр.

Хъуыдты хъуырдухæн сæ æвдæрзта æхсæв-бонмæ. Хуыс-сæджы мæт сæ иуы дæр нæ уыд, æввахс дæр сæм не ‘рбацыд. Фæстагмæ бауынаффæ кодтой горæты æмбæлын æмæ исты фæрæз ссарын.

– Ныр ме ‘мхæрæфырт дæр дæ, æмæ дын дæ мады мæ фысымтæ дæр зондзысты. Æхсæв дæр-иу сæм куы баззайай, уæд дæм æндæр цæстæй кæсдзысты, – загъта йын Дзимур. Æмæ куыддæр бон дзир-дзур кæнын райдыдта, афтæ йæ уæлæдарæс кæнынмæ фæци. Ардыгæй æз горæтмæ фистæгæй дæр бауай-дзынæн, зæгъгæ, федде ис. Йæ мадырвадæлтæй йыл исчи фем-бæла, уый йæ нæ фæндыд. Ацы æхсæв цы бакодта, уымæй сæ разы йæхи тынг къæмдæстыгæй æнкъардта.

Уыцы бонæй фæстæмæ Тинæ нæ хъæуæй уыд, нæ – горæтæй. Дзимуры фысымтæм дæр-иу баззад, куыд ие ‘мхæрæфырт. Сæ царды ахсджиаг фарстайæ сæ ахуырмæ дæр нал æвдæлд. Сæ сагъæс сын сæ зæрдæтыл фидар гуыдыртæ сæвæрдта: никæй фенын сæ фæндыд, никæимæ аныхас кæнын... Сæхи æмбæхстой адæмæй горæты алы хибар къуымты, Терчы былты. Фæстагмæ æрçыдисты иу хъуыдымæ: хæхбæстæм фæлидзын æмæ... Æмæ иу хъæууты æрçæрын. Ахæм хъæууæттæ алы комы дæр – бирæ. Сæ цæрджытæй чи быдьры хъæумæ йæхи фæндонæй алыгъд, кæй та тыхæй систын кодтой.

– Æнæзонгæ коммæ цæмæн цæуæм? Ды цы комы схъомыл дæ, уым хъæууæттæ нæй? – иуахæмы йын афтæ бакодта Тинæ.

– Мæнæн дæр ма йæ куы бауарзын кодтай... Дæ ныхæстæй. Стæй дзы ды кæй райгуырдтæ, уымæй мын адджын у.

– Күлинæ, күлинæ... Ис дзы Суант фæсрагъ дæр. Цом уал нæхимæ, æмæ дын æз ма цæуæнтæ, нæ комы диссаæтæ фенын кæнон. Йæ уæлдæфæй Ын куы сулæфай, уæд дæхи æндæр хуызы банкъардзынæ, – загъта Дзимур. Æмæ йæ мысинаæтты аныгъуылд. Йæ уавæр æй

әрбайрох, Тинәйы йә хъәбысы тынг әрбалхъывта әмә ыйн дзуры әмә дзуры. Дыууә уды базырджынта фестадысты. Стактысты арвы тыгъадамә әмә уырдыгәй фәлгәсүнц Ирыстоны хәхты, арф кәмтты, уәлвәэты, хъәдты рәсугъадзинадмә, хъусынц хәххон цаугәдәтты хәл-хәлмә, әхсәрдзәнты уынәрмә.

Сә фәнд әххәст кодтой Дзимур әмә Тинә. Уәдмә рагвәззәг дәр раләууыд. Хәхбәсты бәләсты сыйтәр фәбур, әмә кәмттә схүләттә сты, фәрәсугъадәр сты. Тинә не ‘фәстис сә уындае. Дзимур та сагъәсү бахауд, арфдәр аныгъуылд йә царды фарстайы, катай ыйыл бафтыд, сә фәндәй күници руайа, уыңы хъуыды ыйыл тых кәнүн райдыта.

Сә фәнд та уыдис хохмә сәхимә ныңџауын. Уым цалдәр әхсәвы баззайын. Стәй горәтмә здәхыны әффон фәсрәгъ комы әрцәрын. Йә мад гыщци йә Тинәимә күни федта, уәд ай уайтагъд дызәрдыгәй афарста, ай дын чи у, зәгъгә. Цы дзуапп ын хъуамә радтаид Дзимур. Йе ‘мхәрәфырт ай раҳуынта. Нә комбәсты рәсугъадзинәдтә ыйн күни радзырдан, уәд, дам, ай бафәндид йә фенүн. Сылгоймаг хынцфарст кәд нае уыд, уәлдайдәр йә зәрдә истәмә күни фәкъәпп кәна, уәд әмә чызджы йә мад, йә фыңдәй бәлвирд әрфарста.

— Дзимур, хъусыс? — дзуры йә фыртмә мад — Амән йә мадимә мах иу хәдзарвәндагәй стәм. Уыдон дәлвәзы хъәумә тынг раджы нае алыгъдысты. Хо дын у, әмә йә хойау хъахъхъән!.. Фәстаг ныхәстә ыйн фәдзәхстай кәй загъта, уый йә әнәттүг әргәвст кодта. Мад та цәмәй зыдта, йә хъәбулы уыңы ныхәстәй цәрдтәй мәрдтү әрдәм кәй аздәхта, уый.

Дзимур нырхәндәг, йәхи цы фәкодтаид, Тинәимә йәхи күнди дардтаид, уый нал зыдта. Изәры фыңыл дәр рәстмә нае бацин кодта. Ноджы ма ыйн уый дәр мады дзыхәй Тинәимә хидарыны әгъдәуттә дзурын күни райдыта, уәд йәхи тыхәй урәдта. Йәхи күндицәппарән къәдзәхәй күни арәцыгътаид, уый дәр ай әрфәндид. Хәстәгдзинады әффарм ай мәрдтәм әрвиста.

Цалдәр әхсәвы нае, әрмәстдәр ма иу әхсәв ныффәрәзта йә ныййарджыты хәдзары, йә мады раз Дзимур. Райсомәй, фың күндицәр фосы фәдыл ацыд, афтә йә мадән бамбарын кодта, фәстәмә сә горәтмә цәуын кәй хъәуы. Цәмән, уый Тинә дәр не ‘мбәрста. Фәндагыл дын ай зәгъдзынән, зәгъгә, ыйн бакодта.

Мадән дәр ма цы гәнән уыд. Йә фырт әгәр ныщәхгәр, әмәе йә фәндагмә ңәттәе кәнын райдынта.

– Дә фыд дә изәры куы агура, уәд ын-иу цы зәгъон?

– Әндәр рәстәг, зәгъ, ын нае уыд, ахуырмә атагъд кодта.

Гыщци, йә арсмарән топп та кәм ис? Хъәдты астәу фәндәгтыл абырджытәй тәссаг у ңәуын.

– Җәй абырджытәе сты! Гуырдзиәгтәй, хәстәй чи ралыгъд, уыдон амыты әмбәхсынц, адәмы стигъынц, фос давынц. Хәст куы фәци, ууыл ңыппар азы рацыд, уәddәр сәхимә нае ңәуынц, әрцахсынәй тәрсынц.

– Гье әмәе нын горәтмә нае хәстәждытән цы хәссинәгтә әрвитыс, уыдон ңәмәй ма байсой, уый тыххәй мә хъәуы әхсәнгарз дәр. Дәллагхъәуы йә ныууадззынән, нае хәстәждытәм. Уырдыгәй дәләмә тәссаг нал у.

– Хорз, хорз. Рәбинаг уаты йә рагъәнәй райс. Хәргә уал исты бакәнүт.

* * *

Уыцы бон Дзимуры мадыл баизәр, йә фырты сонт аңыдыл хъуыдитә кәнгәйә. Йә зәрдәмә цы нае фәңыд? Тинәйә дәр куы нае фефсәрмә кодта? Чызг дәр цима йәхи уагыл нае уыд. Йә зәрдә цы хәринәгтә агуырдта, уыдоныл ныхъхъуыды кодта. «Кәд мын йәхи кәмәй бацамыдта, уый нае... – февзәрд йә сәры. – Кәд ай скъафға ракодта әмәе йә зәгъын не сഫәрәзта. Чызг та әнхъялцау у». Цал әмәе цалырдәм нае ахъуыды кодта мад. Мады зәрдә, дам, зонаг у. Цыдәр бафиппайдта гыщци, фәләе йә ңәхәдәг дәр наема равзәрста...

Уыцы бон дыууәизәрастәу хъәумә әввахс хъәдәй фәд-фәдил рыйхъуист дыууә гәрахы. «Дезертиртә та кәйдәр бастыгътой, – ахъуыды кодтой хъәуы ңәрджеңтә. – Әниу маргә дәр акәндзысты. Фәләе сын мах бон цы у, зәронд ләгтә әмәе устытән?!» Әрмәст иунәг гыщци нае уыд разы уыцы хъуыдымә. Йә зәрдә ңәмәдәр фехсайдта. Йә къахыдарәс аивта әмәе йә рәуәд агурыны әфсон хъәдирдәм фәраст. Бәргә ыйн дзыртой, кәдәм ңәуыс, зәгъгә, исты фыдбылыз дыл әрцәудзән. Фәләе чи кәнә цы баурәттаид ныйтарәдҗы йә тыхст әнкъарәнты раз. Хъәди әрдузмә куы бахәецә, уәд дә фыдгул фена ахәм ныв: йә хъәбул Дзимур әмәе Тинә, сә ту-джы мәңгә, қәрәдзи фарсмә хүйссыдисты кәрдәгыл.

— Чи мæ бабын кодта?! — йæ хъарæг анæрыд хъæдыл, æрбайхъуист хъæумæ дæр. — О, мæ хъæбул, кæмæн цы кодтай?! Куынæ дæ уагътон дæ адзалы фæндагыл, уæд кæдæм атагъд кодтай?! — Дзимурыл ныиддæлгом æмæ æрдиаг кæны. Иуахæмы йæ цæссыг асæрфта æмæ йæ лæппуйы къухы раз цыдæр гæххæтт ауыдта. Систа йæ æмæ йын йæ райдайæны акаст: «Худинаджы бæсты мæлæт — хуыздæр». Уæдмæ фæдис æрбахæццæ, æмæ гæххæтт йæ роны атыста.

Адæм дыууæ марды дæр, сæ марæджы сын æлгъитгæ, хæдзармæ æрхастой. Хъарæггæнгæ сæ фæстæ цыд гыщци дæр, йæ зæрдæ тынг æхсайдта, йæ роны цы гæххæтт æмбæхста, уымæ. æхсæвбадæнты йын, куыддæр фадат фæци, афтæ йæ хибарæй цырагьы рухсмæ бакаст. Бакаст æмæ базыдта, йæ хъæбул Дзимур æмæ Тинаæйы уарзы тæхæр кæй басыгъта, уый. Иумæ цæрыны хъомыс сын кæй нæ уыд, уый фыдæй мæлæт хуыздæрæн кæй равзæрстой. «Тинæйы нæ фæнды, фæлæ йæ æз мемæ кæнын. Уæлæуыл æнæ мæн нæ худинагимæ куыд тæрдæн? Худинаджы бæсты мæлæт хуыздæр у», — ахæм уыд фыстæджы райдайæн æмæ кæроны хъуыды дæр.

Мад басусæг кодта йæ хъæбулы фыстæг. æмæ хабар, чидæр сæ амардтайæ бazzад. Чызджы бинонтæм фæхабар кодтой. Уыдон дæр фæфæдис сты. Фæлæ сын гыщци сæ мард аласын нæ баугъта. Загъта сын:

— Хохаг зын фæндæгтыл æй куыд аласдзыстут? Иумæ фæмард сты, æмæ сæ иумæ банигæнæм.

Уыл сразы сты уыдон дæр.

БЕРОЗТЫ ТОТРАДЗЫ ТАУРАÆГЬ

*Мæ хорз зонгæ историон наукæты доктор
Берозты Батрадзы рухс ном мыслгайæ*

Къахвæндаг калмау зdyхститæ кæнгæ хохы уырдыдджы йæ ных сарæзта комы дымæгмæ. Куы 'rbaisæфы, куы та йын зына нæ зына дард кæмдæр тæхгæр фахсыл фæзилæны йæ кæрон цæст ацахсы, æмæ фæндаггоны йæхимæ сайы, цыма комы дымæг æрбаввахс, уый æнхъæл атындзы. Куы та ногæй атъянг вæййы, æмæ лæгмæ афтæ фæкæсы, цыма йын кæрон дæр нæй, цыд ыл никуы фæуыдзæн.

Ахәм уавәры Тотрадзы фәллад уәнгтә бынтон әркәлыңц, әмәй йәк ақъаҳдәф фәүәззәудәр вәййы. Иу ңалдәр бәндәны бәрң ма фәндагәй фәсте фәүадзы уәзбын цыдәй, стәй әрләууы, йә фарсмә йә чысыл ләппумә йе ‘рғом раздахы. Уый дәр әм фәрсәгай скәсси, йә фәлмаст җәстүтү арфы йын йә фәндөн фене әмәй йын аивәй йә күх суадзы.

Фыңд хъавгә йә рифтаг йә уәхскәй әриси, тъәпән ран әй арәхстгай әрәвәры, рифтагән фәсонтырдыгәй цы җәст ис, уым дзәкъулы йә әнахъом хъәбулы астары. Фынәй кәнгә йә күни фене, уәд ын йә уләфтә байхъусы, хъал, – уәд та йә җәстәнгасәй барәвдауы. Стәй йә тәккә цур күүшп ран кәнәе дурыл әрбады. Къухыл хәңгә цы ләппуйы кәнни, уый дәр фәндаджы хъәбәрыл йәхи әруадзы. Хәрүни афон йә фәснахәй йә цуаноны кард фелвасы әмәе сын дзы хъәбәр цыхт әмәе кәрдзын әрлыг кәнни. Сә къухтәм сын сә авәры. Йәхәдәг дәр дзы фәхъуыртхъом. Әмәе сә фәллад чысыл күни ссәуы, уәд та сә фәндаг адарыңц.

Тотрадзы йә уынгәджы уавәр суры йә разәй. Расырдта йә ыңгуырән хъәу Джимарайә. Әмәе лизды йә мадәрвадәлтәм Базиләни хъәумә. Уәдә ма адәймаг йә зын уавәры йәхи кәмәе бакъул кәна, кәуыл башцой кәна... Мадәрвадәлтәй тутхионы ад Җәуы. Уыданән, дә уды рәбын цы гуыры, уый әндәр никәмән зәгъездынә. Уыдан дә күид бамбарой, дә фарсмә күид әрбаләууой, афтә – ничи.

Тотрадз дәр сәм йә зын сахаты йә дыууә сабииимә уымән тындзы. Хъасарайә раджы рахызт, Хуырәндәле Окрохъанамә йә бирә нал хъәуы.

Кәңәй йәм каст ацы фыбылызы?.. Фәлтау къахсаст күни уыдаид әмәе уыңы бон Суатъисы комма цуаны күни нә ацыдаид. Уәд сә фосы муртәм йә җәст дардтаид әмәе сә дард нә ауагътаид. Йә сывәлләтты мад, йә къәбәргәнәт әмәе йә царда-разәг уыңы фыбылызы фәндагыл нә афтыдаид. Фосы фәдил...

Хәхбәсты фәззәджырдәм әрдзыл әүүәнк нәй. Къәвда, уымәй дәр уазал, суанг мит дәр, тых дымгә кәңәй әмәе кәд фәзындзысты, уый рагацау ничи рахатдзән. Уыңы бон арвы хъуләттә Тотрадз дәр, дардәй Суатъисы рагъәй кәсгәйә, федта, фәлә чи әнхъәл уыди, йә бинойнаг уәд әд фос бабын уыдзән, уый. Ус арвы ахаст күни федта, уәд йә хъәбулты сыхәгты әвдҗид бакодта, йәхәдәг сә фосы муртә агурәг фәцагайдта.

Дымгә тыхджынәй-тыхджындәр кодта, йә разәй, цы айиәфта, уыдон скъәфта, къәдзәхтыл сә хоста. Усы дарәсү фәджджитәм дәр ләбурдта әмә-иу ус фәңудыдта, фәлә нә саст. Уалындыкы дардмә суында сә фысты къорд – егъау дуры аууон бамбырд сты. Бахацца сәм. Уәдмә уазал аәртәхтә кәнын дәр райдыдта. Ус фосыл хъәр кәны, суры сә хъәуырдәм, җалынмә уарын бынтон нә ныккалдта, уәдмә. Мәнә зилгәдымгә әрбасыфытт ласта әмә кәройнаг фысы йә разәй ахаста рындзмә. Иннәтә дәр фезмәлыйдисты йә фәдым. Ус ма сә раздахыныл бәргә ацархайдта, фәлә йәхәдәг дәр къардиуы былмә куыд бахацца, уый нә бамбәрста. Йәхи ма иуварс бәргә фехста, фәлә йә уаддымгә ацахста әмә йә арф коммә аппәрста...

Тотрадз ын хәрнәгән цы аргәвстайд, уый дәр әм нал уыд. Адәм хорз сты зын сахат адәймаджы фарсмә баләууынмә. Цәмәйдәрты фәкастысты Тотрадзмә. Фәлә әвадат зымәдҗы йә дыгуу фыртимә цәмәй цәрдзән, уыңы сагъәс ай суры йә фыдыуәзәг – йә цуангәнән комбәстәй. Цуанон та ахәм уыд, әмә дзы дзәгъәл әхст нә ирвәэт. Ныр цы? Уыдон ферох кәнын хъәуы, әндәр цардыуаг ын әвзаринаг у. Йә хъәргәнаг йә хуыздар хәларән баләвар кодта...

Хуры фәсрагъымә бәндәны бәрц дәр нал хъуыд, афтә бахацца йә мадырвадәлтәм. Әрхуымәй йыл сәмбәлдисты. Йә мады әфсымәрты хистәр Габо цардфәлтәрд зәронд ләг ын йә ныхасы афтә бакодта: «Цард әгъятыр у, мә хур. Цы дзы ‘р҃ңуы, уымән фәәразын хъәуы. Дә кәстәртыл хъуыды кәнгәйә дә ныфс фидардәр кән. Мах кәдфәндыдәр дә фарсмә уыдзыстәм. Дә хъәбултә мах дәр сты, әмә, мах цәмәй цәрәм, уымәй сә дә мады чындытә хъуаг нә ныуудззысты. Кәд дә фәнди, уәд сә ам уадз, дәхәдәг та уал быдырмә цардагур фәцу. Нә хъәуы ләппутә фәzzәг хор быдыры хъәути бакусынц. Тынг әппәллынц Заманхұулы Хъусисаты Хъасайә. Бонджын у, зәххытә йәм бирә ис. Махонтә йәм тылләг әфснайынмә фәкәссынц. Әмә сә зәрдәхудты никуы бацыд. Фәцу ма йәм».

– Уый хорз фәнд у, – бацин кодта Тотрадз. – Әңгәт ләппуты дәр мемә кәнин. Уыдоммә зәрдәхсайгәйә мә ныфс, мә хъару сәтдзән.

– Хорз, хорз! Фәлә Арвыкомы фистәгәй быдырмә кәд

ныххәццә уыдзынә. Дәлә нә бәхтәй иуыл саргъ сәвәр. Әмә фәндараст!

– О, уый әғәр у! – стыхст Тотрадз.

– Ницы кәны. Кәд дә нә хъәуа, уәд та нә комы ләппутәй исчитә Заманхъулмә нартхор тонынмә цәудзән. Әмә-иу ай уыдонән фәстәмә цәугәйә парвит. Сә уәргүтә сын фәрөгдәр кәндзән.

* * *

Тотрадз Заманхъулмә куы ныххәццә, уәд хъәуы кәрон бәхәй әрхызт. Уидоны рохтә хистәр ләппумә радта, кәстәры та йын йәх хъәбысы сбадын кодта. Загъта йын: «Хъусыс, саргъы гоппыл дыууа къухәй фидар хәң». Йәхәдәг, бәхы фарсмә цәугәйә, уынджы уәләмә араст. Иудзәвгар куы суад, уәд цалдәр зәронд ләджы бәласы аууон бадгә сәййәфта. «Бон хорз» сын загъта әмә сә бафарста, ам Хъусысаты Хъасай кәм цәрү, зәгъгә.

– Хъасай кәм цәрү, уый та хъәуы чи нә зоны, – загътой йын әмә йын ай бәлвырдәй бацамыздой.

Тотрадз Хъасайы кулдуар бахоста, әмә уый йәхәдәг кәртәй уынгмә куы рахизид. Кәрәдзийән салам радтой, стәй Хъасай әнахуыр бәлцәттыл йә цәст ахаста. Хәхбастәйә йәм цынә хуызы адәм бахойы йә дуар, фәлә дзы ахәмты фыццаг хатт уыдта. Мидәмә сә бахуыдта. Йә фынджы бәркадәй сә куы фәхъәстә кодта, уәд сә бәлвырдәр әрфарста. Әхсызгон ын уыд, хәхбәсты дәр йәх хорзы кой кәй кәнныңц, уый.

– Мәе бон дын баххуыс кәнның цәмәй уа, уый дын нә бахәләт кәндзынән, – загъта йын. – Да цотимә уал иу уаты цәрдзынә. Хәрдхуяг нә уыдзыстут. Дәхицән дын исты куыст бацагурдзынән, цәмәй дә цоты дарынхъом уай. Стәй: бон цәуы әмә фарн йемә хәссы – дәхицән хәдзар саразын дәр дын кәд бантисид.

Тотрадз уал хъәуән хъомгәсәй ныллаууыд. Хохаг зын цардәй йәм быдыр дзәнәтү хуызән каст. Рәдау әмә әгъдауджын адәм – йә алыварс, йә кәстәрты йын рәвдауынц хи хъабултау. Хъомгәсү куыст дәр цас зын у. Хъәуы сәрмә Кәрдойы комы дымәгмә сә аздах, әмә хиздзысты. Ехх, әмә сывәлләтти мад амы цардәй куы ацардаид, зәгъгә, цал әмә

цал хатты загъта йәхииң, кәд ахәм фыдбылызы дәр нә ба-
хаудаид...

* * *

Уыңы рәестәг хъулгъайы хъәутәй иуы цәрәг фыд-зыкъуыр ләппу, абырәг, йә җәст әрәвәрдта сәхъәуккаг фыдәбонгәнәг ләджы әртә чызгәй иуыл. Фәлә йын әй фыд нә ләвәрдта, йә астәү күистмә кәй нә тасыд, стигъәт кәй уыд, уый тыххәй. Ләппу мәстәй сыгъд, әртхъирәнтә кодта, йәхихуызон фондз хәларимә алыхуызон фыдбылызы фәндтә арәста.

— Маринағ мын у фыд!.. — иуахәмы сәзүрдта усгур. — Уый удәгасәй чызг мә къухы нә бафтдән!

— Фәтүдәжджын уыдзына... Әмә туг та тугәй әхсәгә у, — дзырдтой йын ўе ‘мбәлтә.

— Нә адәмь нә зонут: цыфәнды фыдракәнд дәр ирәтты аххос фәкән, әмә сәхъәттә айтагъд бауырны.

Уыл бирә рәестәг нә раңыд, афтә чызджы фыд Арыхъы рәгътырдәм хъәдмә аңыд, әмә йын әй мард уырдыгәй әрләстөй. Уайтагъд хъәуыл ахъәр, ирәттә әй амардтой, зәгъгә. Йә ныгәнән бон әй марәг әй фондз әмбалимә саударәг усы раз баләууыд әмә йын зәрдәтә әвәрь.

— Мах ын әй туг уыңы цъаммартәй райсазыстәм! Раст ын әй ингәныл уыдонәй исказәй сәргәвдәзистәм! Ныртәккә җәуәм Арыхъмә.

— Ды уый күү бакәенис, уәд ма мә дәүәй хуыздәр сиахс кәм хъәуы! — Йә маңт скалдта ус.

Абырджытә Заманхъулы сәрмә Кәрдойы комы дымәдҗы Тотрадзы әрбайяфтой. Хъом ривәд кодтой бәләстү бын. Әхсәз барәджы сәхъәттә ахъал бәхтыл әркафыдысты әвзагъд хъомгәсү алыварс. Дзурынц әм иронав әрдәгцъәррәмыхстытәй.

— Мах чындахәсджытә стәм. Цом немә Кәсәгма!

— Әз хъомгәс дән, җәй чындахәссаң ис мәнәй!

Ләппутә кәрәдзимә бакәстытә кодтой... Ома цы әй фәрсәм. Дыууәйәй әй фәрсты баңыдысты, фәгуыбыр әм кодтой, әй җәнгтыл ын фәхәцьыдысты әмә әй усгур ләппусты фәсарц әй цъәх бәхтыл авәрдтой, басылыхъәй әй сбастой әмә сәхирдәм фәцагайдтой.

Тотрадз ныууынәргъыдта әмә катайы баңыд: «О мә худинаг! О мә кәуинағ! Фысы ласт мә фәкәнүүнц. Ирыстоны ма

уымәй худинагдәр, аллайагдәр исты уа!» Әмә хъуыды кәны, исты мадзал агурлыктың көнүнән. Йә рахиз къух сыйндағтай басылыхъәй сласта. Цъәх бәхән дәр дыууә барәдьы үәззау сты, әмә фәсте зайди. Тотрадз ын йе ‘тъдтәй’ йә фәрстә әнауәрдон әлхъиви – хәххон фәндәгтыл ңаугәйә сә стыр тых баңыд әмә ныр бахъуыд. Йә фәснахәй йәм йә цуанон кард, әз дәр дын ам дән, зәгъигә, цима дзуры, афтәй йәм кәсы. Иу гыцыл ма, иу гыцыл.. Әнхъәлмә кәсы, разәй чи ңауы, уыдан сә бәхтә кәд фәңгайтазысты, уымә. Әмә мәнә әрцид рәстәг.

Йә пәләэзы бынәй кард фәңзортт ласта әмә йә барәдьы фәсонты ныссагытта. Рохтә ацахста. Йә хәңгәрз ын әд хъатара әрбайста, ләдьы зәхмә арәңгытта. Йәхәдәг сарғыл бабадт әмә бәхы фәстәмә фездәхта. Фәңгайтта йә.

Цалынмә бәхы къәхты фәдисон тъәбәртт нә райхъуыст, уәдмә йә иннәтә зонгә дәр нә бакодтой. Стәй гуыпп-гәрах сарәх. Абырджытә ма се ‘мбалы, мард у әви удмидәг, абәрәг кодтой, стәй йә фәуагътой, фондзәй дәр Тотрадзы фәдыл бафтызысты. Әхсынц әй. Фәңәф, фәлә үәддәр тындызы, цы бәласы бынәй йә систын кодтой, йә сихор әмә берданкә аууоны ауыгъдәй кәуыл баззадысты, уырдәм. Кәд әм адәм дәр фәдисы раңауиккой.

Әрбахәңџә. Бәхәй әргәпп ласта. Топп әмә хъатара – йә къұхты. Бәласы фәстә әрхуыссыд. Әмә йәм фондз барәгәй чи күйд хәңџә кодта, афтә сә къәрцә кәны. Фондзәй дәр сә бәхтәй фәд-фәдыл асхъиудтой.

Заманхъул гәрәхтәм фәффәдис сты. Хъуысаты Хъасай – сә разәй. Тохы бынатмә күй схаңџә, уәд әм Тотрадз бәласы бынәй, йә туджы мәңгәйә, дзуры:

- Хъасай, мәнәй пайда нал ис, фәлә мә сабитә – де уазәг.
- Кәд сын дә бон ницы баңис, уәд дын дә сывәлләтты уынгма расурдзынән, дәхи та дын фаджысы банағандзынән,
- тызмәгәй йәм сдзырдта Хъасай.
- Акәс уәртә тъәпәнмә.

Хъасай акаст, Тотрадз ын кәдәм амыдта, уырдәм, әмә дзы ахсәз бәхы үәгъдуидонай хызысты.

– Уынын сә, уынын, Тотрадз. Тылғанәгән афтә хъәуы, кәннод хъәхъягәй хъәхъягдәр кәны, – дзуры йәм Хъасай... Фәлә бәласы бынәй ныхас нал райхъуыст.

Хъасай әрхызт йæ бæхæй әмæ Тотрадзы цæстытыл әрхæцыд. Уæдмæ иннæ фæдисæттæ дæр схæццæ сты. Хъасай сæ размæ рацыд, хъыгæнгæйæ сын загъта:

— Хъæбатыры мардæй фæмард Тотрадз, мæ хъæубæстæ. Зарæджы аккаг у, фыдгæнæгæн ахъаззаджы ныхкъуырд радта, æхсæзы дæр йæ разæй барвыста. Сисут æй әмæ йæ нæхи уæлмæрды кадимæ баныгæнæм. Йæ цот та ме ‘вджид фæуæнт...

* * *

Бирæ рæстæг нæ рацыд, афтæ заманхъуйлæгтæ зарæгимæ раулæфыдысты Берозты хъæбатыр Тотрадзы ном. Бахæццæ йæ кодтой Тырсыгоммæ дæр. Айстой йæ ирон адæм æмхуызонæй. Зарæджы ныхæстæ алы ран сты алыхуызæттæ. Мæнæ дзы иу хуыз. Зары йæ заманхъуйлаг Бæцæзаты Юрæ. Уый куыд зæгъы, афтæмæй йæ скодта йæ фыдыфыды ‘фсымæр Габли.

Ой, тох, әмæ хæхбæстæй быдырмæ куы рааст вæййы,
Ой, ой Берозы-фырт Тотрадз, загъта, ой,
Цæуон быдырмæ мæ сабитæн хор агурæг, загъта, ой.
Ой, ой әмæ мæгуыр хæххон лæг далæ Заманхъулмæ куы
'рхæццæ вæййы.

Ой, ой, Ныхасы зæрæдты куы бафæрсы, зæгъы,
Ой, ам Хъуысаты Хъасай кæцыран цæры, загъта, ой.
Ой, тох әмæ Берозы-фырт Хъасаймæ куы бадзуры, уæдæ.
Ой, ой, мæ сабитæ де уазæг, загъта, ой, мæ сабитæ
Де уазæг, мæ сæр дæ нывонд, хорз Хъасай, ой.

Ой тох, әмæ дæлæ нын зæгъы Кæрдоиы комы хæст ыстынг ис, лæппутæ.

Ой, ой әмæ, зæгъы, цы уыдзæнис, ой, Кæрдоиы комы хæст ыстынг ис, лæппутæ.

Ой, ой әмæ уæртæ нын, зæгъы, чындзхæсджытæ ‘рбацæ-
уынц, ой, Тотрадз!

Ой, ой, уыдон, зæгъы, чындзхæсджытæ куы не сты, уæдæ,
Ой, уыдон, зæгъы, мæ удхæсджытæ куы сты, ой, ой тох!..
Тотрадзы дыууæ фырты Хъасай бахъомыл кодта хи цотау.
Бинонтæ скодтой. Куындыхаты Муссæ ирон адæмы Туркмæ
ализдзынмæ куы самидин кодта, уæд уыдон дæр уырдæм афты-
дысты. Сæ байзæддаг аbon дæр цæры Турчы.



ГУЫЦМÆЗТЫ Мэри

АМОНД ДЫН КУЫ ХÆССИН

* * *

Нæ уыдис иу нæ амонд,
Нæ уыдис иу нæ цин.
Цæмæн у афтæ уагæр
Хъысмæты цæст æлгъин.

Лæбуры арвы риумæ
Тызмæт мигъты æфсад.
Нæ бахудти нæ иумæ
Нæ иннæйы хæрзад.

Нæ ферттывта рæдауæй
Мæ сонт бæллицты рухс.
Мæ зæрдæ та фæлладæй
Ныммыр æмæ ныхъхъус.

ИРЫСТОН

Δæ хæхтыл зыд цæстæй фæлгæсын.
Рæсугъд фæзтæ – дидинвæлыст.
Сæурайсомы ирдгæ æртæх сыл
Æртыхта йæ зæрин рæхыс.

Δæ сойджын къæбæлдзыг кæрдæгыл
Фæхъазы рæувад дымгæ, сонт.
Куы ‘рбады йæ сираг цъæх бæхыл, –
Нæ зоны фæллад æмæ стонг...

ЗЫМӘГОН НЫВ

Зымәгон бон. Мит фенцадис йæ уардæй,
Хур фæсрагъæй тæргæ-ризгæ ыстылд.
Лæуузысты бæгънæг бæлæстæ ‘нкъардæй,
Уæддæр æхдон уыд зæрдæйæн сæ уынд.

Лæдæрсти хурмæ урс мигъы цъæх цæссыг,
Рæудымгæ зæххыл, пъатæгæнгæ зылд.
Æниу уæд цас зымæгæн йæ карз хъыг? –
Мæ зæрдæйæ цæстныкъуылдмæ фæлыгъд!

* * *

Куыд фæндыд, амонд дын куы хæссин
Мæ уарзты судзгæ зынгæй æз,
Мæ дæллагхъуырмæ дæ куы ‘лвасин.
Уыди мын худгæ хур дæ хуыз.

Рæдауæй байтыгътон дæ разы
Мæ уды тавс æмæ мæ уарзт.
Фæлæ, хъысмат æлгъин куы разынд:
Нæ амонд иумæ не ‘рçыд баст.

...Ныинæрыд арв, цæхæртæ калдта,
Дæ армæй феуæгъд ис мæ арм.
Хъысматæй уагæры цы дардтам?
Цæуыл нæм фæцис, ау, хæрам.

Цæуæм ныр мах æндæр фæндæгтыл,
Хæрз хицæнтæ – æз æмæ ды.
Дæ фенын зæрдæйы куы ‘рфæнды,
Мæ къухмæ райсын уæд фæндыр.

Æмæ дæ уарзон зарæг зарын,
Мæ разы расты ног дæ хуыз.
Дæуæн мæ уды рыст фæхъарын,
Хæкъуырцц куыдæй фæкæуын æз...



АЕЛБОРТЫ Петр

ÆРХÆНДÆГ РÆНХЪЫТАÆ

* * *

Миты тъыфылтæ мыл хауынц æлгыист дзырдтау,
Тарстай сæ фестъæлфын.
Митау рæсугъд уыдтæ,
Фæлæ дæ дзæгъæлы раоуыдтон ме стъалы.

ЗÆРОНД КУЫРОЙ

Нæ къахвæндат нæ куыроймæ ныкъкъæдзтæ...
Лыгътæн кæддæр мæ мады разæй къулы.
Мæ астæу-иу цæвæгхъæдау нысхъæлтæ,
Мæ мадмæ та бæгæныйаг – дзækъулы.

Бæргæ ма ныр куы ссарин уым нæ фæдтæ,
Фæлæ нæ фæндаг скъутæр æмæ скæрдæг...
Бырсынц ма мæм дзæгъæлдзути мæ сæннтæ,
Æмæ мæ зæрдæ сай бонау нырхæндæг.

Ныр нал ис, мæ бон, уыцы ран ызмæлæг,
Нæ къада куырой ауæсттæй лæууы...
Йæ сай къултыл ын сабухы хъызт зымæг,
Тæнзæрдæ уып ыл хъарæгай кæны.

Уым бæzzад къуту, ссаддон дæр – йæ уагыл,
Фæлæ йæ артдæст хæйрæджытæн – симæн.
Цъыс-цъыс кæнынц сæ физонджытæ артыл,
Сæудартæм нæй кæрон сæ хъазт, сæ цинæн...

Зәрөнд куырой, нырма дә цәстыл уайдзән,
Куыд фыхтам мах дә фәнычы кәрдзын...
Фәстәмәкъаңжын д' асыччы ныйгардзән,
О, райхъусысдзән әвгъәддоны хъәрзын...

ӘДЗАЕРӘГ ХЪӘУ

Әдзәрәг хъәу, у рувас ныр дә хиңау,
Дә уәзгуытә мәнтәджы бын куы фесты...
Дә хъысмәт, оххай, разындин әвирхъау, –
Дә фарн, дә ном цы баисты, цы фесты?..

Кәмдәр ма гутон къулраңбын, цәды фаг,
Хуыммә бәлгәйә, джихәй бамыр, бандзыг,
Йә хәдсәрмә та ауыгъәй ысхуыскъаг
Фыдаелты дзаума – тадзинәй къаҳт арынг...

НОГ ТӨЛМАЦ ТӘ

Альберто МОРАВИА

ӘЕРТАӘ НОВЕЛЛАЙЫ

УӘЛДАЙ САБИ

Mәгуыртән әххуыс кәныны әксәнадәй нын әхца чи әрбахаста, уызы дзәбәх ус дәр нә бафарста:

— Уыйбәрц сывәлләттә цәмән раугъят?

Мә бинойнаг йә чемы нә уыд әмәй түн талф-тулфәй рәстдзинад дзурынмә фәцис:

— Әхца нәм куы уайд, уәд-иу кәм киномә аңауиккам, кәм театрмә, йе та — рестораннамә изәрыгәтты, фәлә уайтагъд хуыссәны бамидағ вәййәм, әмә нә сывәлләттә дәр бабирә сты.

Уазәгмә мә усы ныхәстә хъыг фәкастысты, әмә нын хәрзбон дәр нал загъта, афтәмәй федде.

Әз мә бинойнагимә загъд кәнынмә фәдән:

— Алкәмән рәстдзинад йә зәрдәмә нә цәуы, цәмәй йын ракодтай уызы хабәрттә? Чи дә бамбара, ахәмән сә кән!

Әз ма әрыгон ләппу куы уыдтән, ус дәр мын нәма уыдис, уәд-иу газетты ромаг хабәрттә бакастән. Фыстой-иу дзы, адәмымл уынгты цытә ‘р҆цәуы, уыдәттә: дәвдтытә, мәрдтытә әмә ма бирә алыхуызон әнахъинон цыдәрттә. Уәд мәм афтә кости, цыма әз ахәм әвирихъяу хабәрттәй хызт уыдзынән. Нә йә зыдтон, бирә бинонтә зын дарән кәй

уыдзысты, уый дәр. Ныр ай ағәрдәр ма бавзәрстон мәхиуыл. Газеты кәсис: «Бинонтә цәрынц мәгүир, әппәтәй дәр әххуыс-хъуаг». Аз дәр хауын уыдонмә, адәмән се ‘ппәтәй дәр дән әххуысхъуагдәр. Кәнә та кәсис: «Цәрынц ахәм къуымы, агъуист схонән дәр кәмән най». Аз дәр цәрын ахәм къуымы, фезмәлән дәр кәм най. Фәйнәджытә әмә зесты гәбәстәй конд. Мә ус әмә әхсәз сывәллонимә. Уаргә куы фәкәны, уәд ныл дон фәмизы. Газеты ма бакәсән ис ахәм хабар: «Мәгүир ус куы базыдта, әнхъәлцау кәй у, уый, уәд уайтагъд йәхи асыгъдәг кәнынмә фәци». Гъемә мах дәр мә бинойнагимә сферәнд кодтам уыцы мәгүир усы бафәэмымын. Куы базыдтам, әвдәм сывәллон ныйиардзән, уый, уәд сферәнд кодтам, дзәбәх бон куы фәкәна, уәд ноггуырды ахәсдзыстәм искәцы аргъуанмә әмә йә уым ныуудздзыстәм. Раздәр ай чи фена, уый йә йәхицән ахәсдзән. Арәндонмә йә акодтой на зонгә хәларзәрдә устытә. Ләппу ийн райтуырд. Куы фәдзәбәх, уәд әрбаздәхт йә сывәллонимә нәхимә Тормаранчомә.

— Арәндоны дәр бәллиццагәй ницы ис, фәлә ардәм әрбашауыны бәстү әз разы дән, уым цәрыныл, — загъта мә бинойнаг.

Сывәллон цыма йә мады ныхәстә бамбәрста, уыйау хъәрәй ныккуыдта. Фидар, рәсугъд сывәллон — әхсәвигон-иу хъәлә-сыздзагәй бәстәй йә сәрый куы систа, уәд-иу на хуыссәг фәлыгъд.

Майы мәй раләууыд әмә фәхъарм ис, уынгмә рог уәләдарәсү цәүүен уыди. Гъемә мах дәр Тормаранчойә араст стәм Роммә.

Мад йә сывәллоны хъарм батыхта, цыма йә зымәгон миты рагъыл искуы дзәгъәл быдыры ныуудздынмә хъавы. Йә риумә йә нылхъывта.

Горәтмә куы бахәццә стәм, уәд ыл дзәгъәлдзырд бахәцид. Йә цәститә ныххъоппәг кодта, цыма йә mast атәринмә хъавы. Алыхуызон аргъуанты кой кәнны.

— Хъәздгүйтә кәдәм цәуынц, ахәм аргъуаны йә хъәуы ныуудздын. Кәннод ай исты мәгүир хәдзар куы ахәсса, уәд фәлтау нәхимә цәрәд. Равзарын хъәуы ноджы ахәм аргъуан, Мадымайрәм кәм уа. Уымән әмә Мадымайрәмән дәр уыди фырт әмә на уый хуыздәр бамбардзән, әмә дзы цы курәм, уый нын сәххәст кәндзән.

Әрсабыр кәнын әй мә зәрды уыд әмәй ийин загътон:

– Цәй әмәй йә Сыгъдәг Петры аргъуаны ныууадзәм.

Уый цәуылдәр фәдизәрдиг әмәй загъта:

– Нәе, уым алыхуызон адәм дыууәрдәм кәнынц, әмәй йә уәд та иу мәгуыр ләг ахаста. Әз иу чысыл аргъуан зонын, йә алыварс хъәздиг дуканитә... бирә исбонджын адәм әм цәуы... Уымәй хуыздәр бынат наә наә хъәуы.

Автобусы сбадтыстәм әмәй адәмы ‘фсәрмәй ницыуал дзырадта, әрмәст сабийи цәсгом арәхәй-арәхдәр гом кодта әмәй та-иу әм ныккаст. Уый әңцад фынәй кодта, йә сәр бызгъуырты ‘хәен ныттыйста, афтәмәй. Йә уәлә дәр дзәбәх дарәсәй ницы уыди – нахи хуызән мәгуыр. Әрмәст ын уыдис әрвхуыз цъәх къумбилий быд әрмүкъухта, әмәй сә цима адәммә әвдиста, уйайа ын әддәмә зындысты.

Рахызыстыстәм Гальдоны театры раз, әмәй та мә бинойнаг дзурынмә фәци. Сызгъәринтә кәм уәй кәнынц, уыцы дуканийи цур әрләууыдистәм. Тәрхәджытәй наәм разындысты алыхуызон сызгъәрин дзауметтә сырх хъәдабайыл тыгъдәй.

– Бакәс-ма, цас зынаргъ хәзнатә дзы ис! Хъәздиг адәм ардәм цәудзысты уыцы хәзнатә ‘лхәнинмә, аргъуанмә дәр-иу фездәхдзысты, әмәй йә сә исчи ссардзән әмәй йәйхицән ахәсдзән... – Адаттә дзургәйә сывәллоны йә риумә балхъывта, хәзнатәй йә цәстытә наә исы, цыдәр зыдхуыз ын ныйисты, әмәй йәм әз дәр дзурын ницыуал уәндыдтән.

Аргъуанмә баңзыдистәм. Гыццылгомау агъуыст. Рәбынәй – бурбын мраморәй. Җалдәр чысыл әмәй стырдәр – сәйрагдәр хатәнү дзы.

– Әз әй стырдәр әнхъәлтон, – аргъуыд доны йә къух атылдта, йәхииуыл дзуар бафтыдта әмәй кувын райдыдта.

Сывәллоны йә риумә әрбалхъывта әмәй аргъуаны къумтә бәрәг кәни, къултә әмәй бандәттыл цы нывтә ис, уыдонмә ныккәсү, сывәллоны ам ныууадза, әви... Әз дәр йә фәдил цәуын, фәкәс-фәкәсгәнгә. Иу бәрzonд, хәрзконд әмәй хәрзараәст сылгоймаг әрбаңыди сырхахуырст дзауметты. Сызгъәринхуыз сәрхъуынтә ийин. Йә уәрджытыл әрләууыд, йә къуындәг ибкә цима йә уәлә нынныхәст, иу минуты бәрц акуывта, йәхииуыл дзуәрттә бафтыдта, фестад әмәй тагъд-тагъд федде ис. Махырдәм кәсгә дәр наә фәкодта.

Мә бинойнаг йә фәдил кәсгәйә баззад, стәй загъта:

— Цом ардыгәй. Ардәм ңауынц әрмәст хъал адәм. Сәхи ирхәфсынц аргъуантә әмә дуканиты. Ам махән ницы пайда ис, — әмә фәраст уынгмә.

Тагъд-тагъд уайы Корсойырдәм, әз дәр йә фәстә тындын. Әрхәццә стәм Венецийи фәзмә әмә та баңыдыстәм әндәр аргъуанмә. Иннае аргъуанәй бирә стырдәр, рудзгуытыл зынарг әмбәрзәнтә, күлтүл әвгты мидәгәй бирә әвзист зәрдәтә мынәг рухсма цәхәр калынц. Дунейи хъәздыгцәрәг адәм дзы — сә дарәсәй бәрәг дарынц. Сауджын аргъуаны уәзәгәй Хуыщауы дин амынта әмә кувәг адәмән се ‘ппәтән дәр се ‘ргом уымә араәт уыд. Мах хъуыды дәр не ‘ркодтой, әмә әз ахъуыды кодтон: «Замманай гәнән нын ис!»

Мә бинойнагмә аивәй дзурын:

— Ам әй ныууадзәм!

Уый йә сәр батылдата әмә искуы фәрсирдыгәй бынат агурәг фәраст стәм.

Рәбынәй әппындәр ничи уыд, стәй талынг, нә кәрәдзийи тыххәй уыдтам.

Мад сывәллоны цәсгом хъәццулы кәронәй әрәмбәрзта әмә йә бандоныл әрәвәрдта. Цыдәр әргъомы хуызән уыд. Йә уәрдҗытыл әрләууыд, йә къухтәй йә цәсгом бамбәрзта әмә бирә фәкүывта.

Әз та фәракәс-бакәс кодтон, күлтүл цы әвзист зәрдәтә уыд, уыдонмә.

Әппынәрәджиау мә бинойнаг систад, йә цәсгом фәлурс, фәлладхуыз. Ногәй та йәхииуыл дзуәрттә бафтыдта әмә, цәуынмә куыд рахъавыдистәм, афтә сауджын хъәрәй бакаст: Әмә Чырысти бафарста: «Кәдәм ңауыс, Петре?»

Фенхъәлтон мән фәрсы. Фездәхтән, уәдмә мә бинойнаг дуары цурмә ахәццә, фәлә йәм чидәр фәдзырдта. Мах дуууәйә дәр фәләууыдистәм.

— Хорз ус, дә тыхтон бандоныл ферох кодтай! — Сау дарәсү, йәхи уәзданхуызәй әвдисәг аргъуантә әмә кувәндәтүүл чи зили, ахәм ус.

— Охх, әцәг ферох кодтон мә хәссинаг, бузныг!

Райстам әй әмә нәдәр мәрдтәй, нәдәр әгәстәй стәм, афтәмәй аргъуанәй раивгъуыдтам.

Уынджы мын мә бинойнаг афтә:

— Никәй хъәуы нә мәгүүр ләппу, ничи йә райсдзән. —

Мәнә цыма базары цыдәр уәй кәнәү әмәе йә ничи әлхәны. Мә разәй та фәци, фәлә тыхуләфт кәнәү. Бахәцца стәм Сыгъдәг Апостолы фәзмә. Аргъуаны дуәрттә гом. Бахызыстыстәм стыр, уәрәх агъуистәм, мынәг рухс дэзы у. Ус загъта:

– Замманай бынат!

Йәхи рәбындәр байста. Фәрсырдыгәй бандоныл әрәвәрдта сывәллоны. Нәдәр йәхииуыл дзуар бафтыңта, нәдәр кувгә акодта, суанг ма сывәллонән йә ныхән дәр нә аба кодта, афтәмәй фездәхт, цыма йә къәхты бын зәхх сыгъди, уйайу дуарырдәм фәуайы. Цалдәр къаҳдзәфы йын бантыст, афтә ләппүйи цъәхахст әнәхъян аргъуаныл айхъуысти. Йә хәрын афон әрцыд әмәе әххормагән чи фәразы?

Мә бинойнагән цыма уыңы хъәрәй йә зонд күйдәр фәцис: атындыңда дуарырдәм, стәй сонтәй фәзылд фәстәмә, базгъордта сабимә, кәм ис, ууыл дәр нал ахъуыды кодта, бандоныл әрбадтис әмәе сывәллонән дзиңди дары. Уый йын бирәгъяу фәләбурдта йә дзиңдизмә, фәлә, цалдәр хъуыртты күү акодта, уәд ныйиазәләйд кәйдәр знәт хъәләс:

– Хуыщауы хәдзары ахәм митә нә фәтчы! Ахъуытты ут ардыгәй! Цәугәут уынгмә! – хъәр кодта зәронд, даргъбоцьоджын ләг. Йә хъәләс йәхиицәй бирә әрыгондәр.

Мад фестади, йә риу әмәе дзиңдидайы цәсгом әрәмбәрзта әмәе хъәрәй загъта:

– Уәлә Мадымайрәм сывәллонимә күү ис нывы... Әдзух-дәр йә риумә ‘лхъывдәй’!

Уый йын афтә:

– Әмә ды Мадымайрәмыл дәхи барыс? Әдзәсгом...

Уыңы аргъуанәй дәр та фәцәүәг стәм әмәе Венецийы фәзы бәләстү бын бандоныл сбадтыстәм. Сывәллон дзиңдизифсәстәй бафынәй.

Үәдмә байзәр. Әрталынг. Аргъуантә сәхгәдтой, мах ма уәддәр фәлладәй бадәм, нә сәртәе ницыуал ахсынхъом сты.

Мәхинымәр хъуыды кәнән: «Цәмән хъәуынц аборнәргъылы туҳәнтә, нәхи цауыл марәм?»

– Әз бафәлладтән ацы митәй, иуырдәм алыг кәнәм хъуыддаг!

Уый мәм мәстыйә фәләбурдта:

– Ай дә фырт у, дә туг, де стәг... Цы дә фәндү, уый йын кән!.. Искуы йә талынг къуыммә баппар, цыма бызгъуыр кәнә хәринаджы уәлдәйттә сты, уйайу.

— Ахәм хабәрттә әвиппайды кәнгә сты, дзәгъәл рахъуыды-бахъуыды дзы ницәмән хъәуы.

Үйл мын афтә:

— Әвәццәгән тәрсис, фәстәмә йә нәхимә куы ахәссон. Нәлгоймәгтә иууылдәр тәппүд сты!

Бамбәрстон, йемә тызмәгәй дзурән кәй нәй әмә уәзданәй загътон:

— Әз дә хорз әмбарын, фәлә ды дәр бамбар, кәдәмфәнды куы бахая, уәддәр ын хуыздәр уыдзән Тормаранчойы җәрынәй, нә къәссызымәттә байдзаг вәййынц, сәрдым — бындзыта.

Ацы хатт ницыуал загъта.

Араст та стәм, кәдәм, уый нәхәдәг дәр нә зонәм. Бахәццә стәм Неронайы галуаны цурмә. Йә чыылдыммә нарәг уынг, змәләг дзы нәй. Кәссын, әмә хәдзармә бацәуәны ләууы фәнүкхүүз гыщыл машинә. Хәстәг әм баңытән, йә дуарыл ын рахәңытән әмә фегом. Мә бинойнагмә дзурын:

— Рәвәдзәр! Замманай гәнән. Фәстаг бадәныл әй әрәвәр!

Байхъуиста мәм. Әрәвәрдта йә фәстаг бадәныл әмә әз дуар бахгәдтон.

Әппүндәр нәни федта. Әз ын йә цонгыл фәхәңытән әмә азгъордтам Квариналы фәзмә. Раздәр дзы Къаролты галуан уыд.

Фәзы змәләг нәй, Галуаны цур цалдәр ромаг цырагъы мәнг рухс ләвәрдтой. Мә бинойнаг цыртձәвәны цур цыхцырәджы раз бандоныл әрбадти, йәхи иуварс азылда әмә кәуын райдыдта.

Әз әм дзурын:

— Цы дыл әрбамбәлд, цы кәненс?

— Ныууагътон әй әмә мә хъәбысы ничиуал ис! Кәм хуиссыд... Цыдәр мын нә фаг кәнен...

— Ай-гъай дын нә фаг кәнен цыдәр, фәлә йыл сахуыр уыдзына.

Йе уәхсчытә базмәлын кодта, фәлә йә кәуынәй не ‘нцайы.

Дымгә чысыл әртәхтә күйд ахус кәна, амән дәр йә цәсситтә афтә асур сты. Фестад әмә әртхъирәнгәнәгай йе ‘нгуылдз галиуырдәм ныддардта әмә хъәрәй дзуры:

— Әз ныртәккә уызы галуанмә бацәудзынән, къаролән мә хабәрттә сәрәй бынмә ракәндзынән әмә йә бафәрс-

дзынән, ацы әнәраст митә кәдмә уыдзысты, мәгуыр адәм кәдмә хъизәмар кәндзысты, уыдәттәй!

Æз ын йәк күх рацахстон әмәй йәм тызмәтгәй дзурын:

– Ерләуу, кәдәм цәуыс? Дә зонд фәңди? Къарол кәд әмәй кәд амарди!

– Мәнән уәлдай нәү. Йә бынаты чи әрбадти, уымән сәзәгъдзынән! Исчи дзы уыдзәни, әвәецәгән!

Иуныхасәй, галуанмә бацәүәннырдәм фәңдәйциди әмәй уым хъаугъя куы сисайы тәссәй әз мәхъәләссыдзагәй ниуәгау ныккодтон:

– Байхъус-ма, әз мә фәнд аивтон, аздәхәм әмәй нә сывәллоны нәхәдзармә ахәссәм! Цы уәлдай ма нын у, нә бинонтә иу фылдәр уой, әви иу къаддәр?

Фырцинай дзы къаролмә цәуын айрох.

– Әмәй ма, цымәй, уым ис? – әмәй сонтәй фәраст, машинә кәм ләууыд, уыцы уынгмә.

– Гъай-гъай уыдзән уым, нырма фондз минутәй фылдәр нә рауда.

Әмәй, әцәгәй дәр, машинә нырма йә бынаты ләууыд.

Мә бинойнаг ын йә дуар куыд фегом кодта, афтә хәдзарәй рагәпп ласта рәстәмбис кары нәлгоймат, ныллағтомау, фәлурс цәсгом ын әмәй хъәр кәнү:

– Фәләуу-ма, фәләуу! Мә машинәйи дә цы ферох?

– Мәнәй ма хәссинаң райсон! – кәсгәй дәр әм нә фәкодта, афтәмәй багуыбыр фәстаг бадәнмә.

Ләг дәр та фәхъәр ласта:

– Цы дзы исис? Уый мә машинә у! Бамбәрстай, мә ма-ши-нә! Ус раст аләууыд әмәй йыл йәхи сцагъта:

– Чи дә цы исис? Ма тәрс, ницы дә райсдзыстәм! Дә машинәйил та дын чыыртт дәр нә ныккәндзынән! – Афтә загъята әмәй машинәйи дуарыл бату кодта.

– Уыцы тыхтон та цы у әмәй кәй у?

– Уый та тыхтон нәу, фәләй мә хъәбул у! – байгом кодта сывәллоны цәсгом. – Кәс-ма! Ди ногәй куы райгуырай, уәеддәр дә усимә ахәм рәсүгъд сывәллон саразын нә базондзыстут! Mayal мә уром, кәннод ныххъәр кәндзынән, пъәлициәмә адзурдзынән әмәй сын зәгъдзынән, мә ләппуйы мын давынмә хъавыд, зәгъга.

Ләгән йә дзых хәлиуәй бazzад, туг цәсгоммә ныццавта.

Мæ бинойнаг фæтарсти, куы йæ ныццæва, уымæй æмæ æрсабыр, мæнырдæм разылди æмæ тагъд-тагъд мæ фæстæ фæраст и, уайтагъд мæ байяæфта фæзилæны...

ХÆЗГУЛ

Хъуыддаг афтæ рауади, æмæ мын райсомæй раджы æнæ систгæ нал уыди, Феломенæ ма фынæй кодта. Мæ кусæн гærзтæ амбырд кодтон æмæ мæ къахфындзыл рапхъуызыдтæн хæдзарæй. Фæраст дæн, хинайæны хæтæл бацалçæг кæнин мæ кæм хъуыд, уырдæм – Монте Париолимæ, виа Грамши. Цас рæстæг мæ бахъуыдаид мæ куысты? Иу-дыууæ сахаты мæ бахъуыдаид зæронд хæтæл ногæй баивынæн. Æмæ уæд трамвай кæнæ автобусы сбадтаин æмæ мæ хæдзар æмæ мæ кусæнуат æрмадз кæм сты – виа ден Коронари, – уырдæм æрбаздæхтаин.

Уæхæдæг ма ахъуыды кæнут: дыууæ сахаты Монте Париолийы, сахатырдæг уырдæм, сахатырдæг фæстæмæ, æдæппæт æртæ сахаты. Бирæ дæр сты, бирæ дæр не сты дын зæгъын. Алцы дæр, рæстæг куыд амона, уымæй аразгæ у. Уыцы æртæ сахаты дæргыы æз баивтаин æрхуы хæтæл, иннæтæ та уыцы рæстæг...

Цæй, бæлвyrдæй уын æй радзурон. Куыддæр Коронарийы уынгæй рацыдтæн æмæ къахфæндагыл фæраст дæн, афтæ ай-хъуыстон: чидæр мæм мæ номæй дзуры. Акастæн æмæ иу зæронд ус – нæ бакомкоммæ цæрæт, агъуыстытæ фатеры дæттæг Федæа.

Йæ къæхтæ нырраæсыдысты – пылы къæхты хуызæн систы. Тыхулæфтгæнгæ мæм дзуры:

– Уæхимæ цæуыс? Мæ уæззау хызын хæссынмæ мæм нæ фæкæсдзынæ?

Зæгъын, куыннæ дæм фæкæсдзынæн. Мæ кусæн гærзтæ цы дзækтуулы уыдысты, уый ме ‘ккой баппæрстон æмæ райстон зæронд усы хызын. Фæрсæй-фæрстæм араст стæм. Йæ пылы къæхтæ тыхтæ-амæлттæй йæ фæстæ ласы æмæ мæ фæрсы:

– Æмæ дын Филоменæ кæм ис?

– Кæм хъуамæ уа? Нæ хæдзары!

– Уæхимæ ис?.. Æмбарын æй, афтæ æнæуи бафарстон, – йæ сæр ныггуыбыр кодта, афтæмæй сдзырдта.

— Цы ‘мбарыс?’

Æмæ та загъта:

— Æмбærстонд мын у, мæгуыр дæ бон!

Цыдæр гуырысхойаг мæм фækастысты йæ ныхæстæ, иучысыл хъусæй алæууытæн æмæ йæ афарстон:

— Цæмæй мæгуыры бон мыл ис?

— Уымæн æмæ дын тæригъæд кæнын, — иннæрдæм кæстæйæ, загъта зæронд ус.

— Уый дын куыд æмбаргæ у?

— Уый афтæ ‘мбаргæ у, æмæ ныртæккæйы адæм фыщаджы хуызæн уæздан æмæ æгъдауджын нал сты.

— Куыд нал сты?

— Max рæстæджы-иу нæлгоймаг йæ бинойнаджы йæ хæдзары æнæ зæрдæхсайгæ ныуугъта. Цы хуызæнæй-иу æй ныуугъта, ахæмæй-иу æй байяфта. Ныр та?..

— Æмæ ныр та цы кæның?..

— Ныр афтæ нал у... Цæй, æгъгъæд фæуæд! Æри мын мæхызын æмæ æз цæуон. Бузныг дын.

Абондæргы мын цы дзæбæх зæрдæйы ахаст уыдис, уый æрбайсæфт. Цыма мын исчи исты хъылма адардта — цыдæр хуызæн фæдæн.

Хызыныл фидар хæцын æмæ йæ мæхимæ ивазын.

— Нæ дын æй ратдзынæн, цалынмæ мын, Филоменæ цы бар дары ацы ныхæстæм, уый зæгътай, уæдмæ!

— Эз æй нæ зонын, — зæгъты та ус, — фæлæ рагфæдзæхст ницы хъыгдары.

— Зæгъ мын æй, цы бакодта Филоменæ?..

— Адальджизы бафæрс, — йæ тых, йæ бонæй хызын мæкъухтæй атыдта зæронд ус, йæ даргъ пæлæзы хуызæн уæлæфтуу дзæбæхтæгæнгæ фæраст. Мæн хæлиудзыхæй лæугæ фæугъта.

Æрмадзмæ цæуыны фæнд мæм нал уыди, фæлæ араст дæн Адальджизы агурæг. Уый дæр виа ден Коронарийы цæры. Филоменæйыл куы нæма сæмбæлдæн, уæд Адальджизимæ фидыд уыдистæм. Уый æнæкуырдæй бæzzад. Эз æнхъæлтон, ацы хабар Адальджиз барæй атауыс кодта, зæгъгæ.

Схызтæн фæндзæм уæладзыгмæ æмæ тымбыл къухæй тыхджын ныххостон дуар. Афтæ тынг хостон дуар, æмæ æвиппайды куы фегом, уæд, гыщыл ма бахъæуа, йæ цæстом ын ма ныщæвон

Адалъджизән. Йә дыстә мидәмә фәлдәхт, йә къухы пъоләх-сән щеткә. Дисхуызәй мә бафарста:

– Цы дә хъәуы, Джино?

Адалъджиз – әвәджиауы зәрдәисгә, нылләгтомау аив чызг, аәрмәст йә сәр стыргомау, йә роцъойы бын әddәмә къуыпп дары, әмә йә уый тыххәй фәсномыгәй Дзәгъындзәг хуыдтой.

Бәргә мә нә хъуыди, уыңы номәй йә схонон, уый, фәлә мәстәй тъәппитә хаудтон әмә сраңыхтон:

– Уый ды әрәмисыдтә, Дзәгъындзәг? Алы ран дам-думтә мысыс мә бинойнагыл. Әз цалынмә мә кусән аәрмадзы вәййын, уәдмә, дам, Филоменә та цыдәр хабәрттә фәкәны...

Уый мәм сонт цәстәнгасәй әrbакаст әмә афтә фәкодта:

– Филоменә дә хъуыди әмә йә ракуырдтай!

Әз әм иу къахдзәф бакодтон әмә йын йә къухтә рацахстон.

– Уәдә уыдәттә ды атаусы кодтай?

– Нә, әз нә уыдән... Әз сә цәмәй балхәдтон, ууыл сә ауәй кодтон.

– Уәдә дын чи загъя?

– Джаниннә!

Әз ницыуал сәзырдтон, фездәхтән мәстәймәлгә. Арастуон, афтә мын Адалъджиз мә къух рацахста әмә мә фәурәдта, карзәй мын загъя:

– Дзәгъындзәг мә мақуыуал схонай!

– Әмә дын уәдә роцъойы бәсты цы ис? – Мә къух феүәгъд кодтон әмә асинтыл бынмә нызгъордтон. Уый мә фәстә рахъәр кодта:

– Әмә дын сыйкъатә уа, уый бәсты дын цыргъ роцъо уәд!

Бынтондәр ме уәнгтә амардысты. Әвирхъау хабар мәм кәсү, Филоменә мын мә цәсгом фәчъизи кодтаид, уый. Әртә азы цәрәм иумә әмә не ‘хән схуист ныхас дәр никуы раудис. Әдзух мыл узәлы, фәлә ныр зәрдәхсайд әмә гуырысхоты бын фәдән. Зәронд Федә әмә Адалъджизы ныхәстү фәстә әррайау сдән әмә мәм йә буц митә сайәнтә кәсүнц.

Джаниннә, нә сыйхы цы хәрәндон ис, уым нымайәтгәй кусы. Иууылдәр Коронарийы цәрәм.

Джаниннә – фәлурсомау, аәгъуыз, бурхил әмраст дзык-кутә уыйн, аәрвхуыз цъәх стыр цәститтә, сабыр, уәэззау змәлд

кәнүү, бирәзонаджы каст райдайы. Аэз ам мәхи хәстәт бай-
стон амәй йын йәх хъусы дзурын:

— Зәгъ-ма, ды архъуыды кодтай Филоменәйы тыххәй алы
хахуыртә? Аэз, дам, наехимә куынә вәййын, уәд уый бахоны
нәлгоймәгтә хәдзармә!

Джаниннә иу ләгәй ахца иста, рог тъәппытә кодта кассәйы
амонәнтә, чек раскъуыдта амәй мәе аеппинфәстаг бафарста:

— Цы загътай, Джино?

Аэз ын мә фарст ногәй загътон. Ләгән, ахцайә ма йәм цы
цыдис, уыдан ын радта амәй мәем дзуры:

— Джино, ахъуыды ма кән, ау, аэз мә хуыздәр амбал Фило-
менәйы тыххәй исты аевзәрәй зәгъдзынән?

— Уәдә Адальджиз йәх фыны исты федта?

— Нә, йәх фыны ницы федта, уәдә аэз дәр ницы архъуыды
кодтон. Кәмәйдәр цы фехъуыстон, уый йын загътон.

— Хорз амбал ма хуыздәр цы уа!

— Аэз ын загътон, мән уыңы дам-думтә нә уырнынц, зәгъгә.
Адальджиз дын ай нә загъта, мән кәй нә уырныдтой, уый?

— Дәүән уыңы дам-думтә чи фәкодта?

— Винченцинә... Гәрстәхсәнәй арбацыд, цәмәй мын
уыдаттә зәгъя...

Хәрзбон дәр ын нал загътон, фәраст дән гәрстәхсәнмә.

Рудзынгәй ауыдтон Винченцинәйы, дыууә къухәй иту ныл-
хъывта, афтәмәй йәх хафта ног ахсад дзаумәттыл. Рәхснәт
саухил чызг, йәх фезмәлд тынг рәвдз. Аэз йәх зәрдәмә цәуын,
уый рагәй зонын. Куы мә ауыдта рудзынгәй, уәд мә размә
згъорәгай ракодта:

— Джино! Цы ‘хсызгон мын у дә фенд! – дзуры мәм цингәнгә.

— Кәләнгәнәг! Алы ран цы дам-думтә әлвисыс? Цалынмә
аэз ме ‘рмадзы фәкусын, уәдмә, дам, Филоменә та ләгтә арба-
кәнүү мә хәдзармә, зәгъгә, ды адам кодтай?

Ахәм ныхасмә не ‘нхъәлмә кости, уый бәрәг у. Йәх къухтә
йәх раздарәнә дзыппыты атъиста амәй мә цурмә кафәгай арба-
сирдата:

— Амәй дә зәрдәмә нә цәуы?..

— Зәгъ-ма, ды архъуыды кодтай ахәм әлгъаг хабар?

— Ухх, цы тынг әнәүүәнк дә, – йе уәхсчытә базмәлын
кодта, – амәй дзы ахәм диссагәй цы ис? Ау, сылгоймагән йе
‘мбалимә цалдәр минуты аныхасгәнән нәй?

- Уәдә уый әңгәгәй дәр ды уыдтә?..
- Хъус-ма, аәз дын тынг тәригъәд кәнын! Мән цы хъуыддаг ис дә бинойнагимә? Әз әппындәр ницы әрхұуыды кодтон. Мәнән ай Аньезе загъта, уый ләгән йә ном дәр зоны...
- Куыд у?
- Йәхі йын бафәрс!

Ныр мә бауырныңта, Филоменә әңгәгәйдәр кәйдәр нә хәдзармә кәй бакәны. Адәм ын йә ном дәр зоныңц. «Хорз, әмә мә хызыны иунәг уәззау күсәнгарз дәр нәй», – хъуыды кәнын мәхинымәр, науәд ацы мәстыйә мәхи бауromын нә бафәраздзынән әмә йә уәд та амардтон. Мә сәр ай нә ахсы: мә бинойнаг, мә уарзон Филоменә әндәр ләгимә...»

Аньезейы фыды дуканийы бамидәг дән. Тамако дзы уәй кәныңц.

Аньеземә мәстыйә әхча баппәрстон:

- Дыууә «Националы».

Аньезейыл әвддәс азы цәуы, бәзджын къабәлдзыг дзык-кутә йын. Хәрзхуыз фәлурс цәсгом – сырхыны пудрајә цагъд, сатәг-сау цәстытә. Коронарийы йә иууылдәр зоныңц, тынг зыд у әхцайыл – йә уд дәр әрбайәй кәндзән. Сигареттә мәм раләвәрдта. Әз әм багуыбыр кодтон әмә йәм уәзданаей дзурын:

- Зәгъ-ма, йә ном цы хуийны?
- Кәмән? – дисхуызәй мә фәрсы.
- Мә бинойнаджы хәзгулән!

Уый мәм тарстхуызәй әрбакаст. Мәнән та, әвәңцәгән, мә цәсгомы хуыз тызмәг уыд әмә афтә фәкодта:

- Әз ницы зоны!

Мә мидбылты әнәбары худт бакодтон әмә йын ләгъзәй загътон:

- Цәй, зәгъ мын йә ном, мәнәй фәстәмә йә адәм иууылдәр куы зоныңц...

Әдзынәг мәм ныккасти әмә та йә сәр батылдта – нә зонын.

– Ракәс-ма, йә ном мын куы зәгъай, уәд мәнә ацы әхца райсдзынә, – мә дзыппәй системин лирәйи – райсомәй кәй бакуыстон, уыдон.

Әхча куы ауыдта, уәд цыдәр әнахуыр хъәлдзәг змәлд бакодта, цыма йын әрдәбонсарәй уарзондзинады ныхастә

фәекодтон. Йә былтә барызтысты, йә алывәрстәм әнәууәнк кәстүтә акодта әмә мын мә къухтәй уыцы ‘хңа аскъәфта, нылләг хъәләсәй мын афтә:

- Марио...
- Кәмәй йә фехъуыстай?
- Уә дуаргәсәй!
- Уәдә уыцы дам-думтә әңгәт сты! – Фатау ратахтән. Нә хәдзары цурмә куыд баҳәццә дән, уый мә тәвдәй нә бамбәрстон. Згъоргә-згъорын мәхицән нымайын Мариоты: «Марио, Марио...» Цал әмә цал Мариойы зонын! Се ‘ппәты дәр нымайын. Мә сәры зилдух кәнынц Mariotә иууылдәр. Марио – әхсырласәг, Марио – хъәды дәсны, Марио – дыргътә уәйгәнәг, Марио – салдат – ныртәккә әгуыстәй бады, Марио – тахынәгтә уәйгәнәджы фырт, Марио, Марио, Марио... Ромы Мариотә, әвәцәгән, уәлдайдәр та виа ден Коронарийы цәрү сәдәмә ‘ввахс.

Базгъордтон нә хәдзармә, мә ных сарәзтон дуаргәсү къуындәг агъуыстмә. Уый дәр Федәйи хуызән зәронд ус. Кәсын әмә йәхицән әңцад бады, тебәмә салаты сыфтә әвзары. Комкомма үә фәрсын:

- Зәгъ-ма, ды ‘рхъуыды кодтай, әз хәдзары куынә вәййын, уәд Филоменә цавәрдәр Мариойы мидәмә кәй бакәны, уый?

Схүист ныхасәй афтә фәекодта:

- Ничи ницы архъуыды кодта. Мәнән әй дә ус йәхәдәг загъта!

– Филоменә?

- О! Загъта мын, ахәм әмә ахәм ләппу әрбацәудзән, йә ном Марио... «Джино хәдзары куы уа, уәд-иу уәләмә ма схизәд, Джино нәхимә куынә уа, уәд та – табуафси». Уый ныртәккә дәр сымахмә ис.

– Махмә-йә?

– О, иу сахаты размә әрбацыди!

Мәнә бәлләх, Марио иу сахаты бәрц бафәстиат мә хәдзары хибарәй Филоменәимә!

Мәхи асингән баппәрстон, әртыккаг уәладзыдҗы баләу-уыдтән әмә дуар тыхджын ныххостон. Филоменә үә йәхәдәг бакодта. Уайтагъд бамбәрстон, әдзуходәр сабыр әмә уәздан чи вәййы, уый ныр цәмәйдәр тынг фәтарст.

– Әз ам куынә вәййын, уәд әрбакәныс Мариойы?

- Амә, уәдә... – райдыңта уый дзурын.
- Аз алцы дәр зонын! – ныхъхъәр кодтон мә дзыхы дзаг амә архайын цәлгәнәнмә бакәсиналы, фәлә мын уый мә фәндат ахгәны.
- Ахъхъуытты ма у, дәүән цы уәлдай у?! Фәстәдәр-иу әрбацу!

Уыцы ныхасәй мыл бон аталынг, йә уадул ын ныдзdzәхст ластон амә та ныхъхъәр кодтон:

- Афтә ‘нхъәл ис, уәдә, мәнән ницы уәлдай у, – иуварс ай ныззыгъгуитт ластон амә цәлгәнәнәни бамидағ дән...

Хәрз сәфт фәут, дам-думгәнәг сылгоймәгтә, иу дәр уә ацы зәххыл мауал уәд! Аңәгәй дәр цәлгәнәнәни бадти амә къофи цымынмә хъавыди Марио. Армәст уый Марио-пълотник нае уыд, наедәр дыргұтә уәйтәнәг Марио, къалбасуәйтәнәджы фырт Марио дәр нае. Аз зғыргә-зғыорын уынджы цы Мариотә нымадтон, уыдонәй иу дәр нае уыд. Уый уыди Филоменәйи хәрзәфсымәр Марио. Дыууә азы ахәстоны фәбадти давды тыххәй. Тагъд суәгъд уыздән, уый зыдтон амә Филоменәйи бағәздәхстон: «Мә хәдзары йә къах куыд никуы уа, афтә... Мән абырағимә хуыматәг ныхас кәнин дәр нае фәнды».

Уый та, мәгуырәт, ие ‘фсымәры бирә уарзы, кәд ын цыфанды фәлитой у, уәддәр, амә-иу ай әрбакодта, аз-иу хәдзары куынае уыдтән, уәд.

Ләппу мә ахәм сонтхуызәй никуы федта амә фәтәрсәгау кодта, фестад амә фәңәуынхъус. Аз ам тыхтә амәлтәй, мә уләфт аныхъуыргәй, сдзырдтон:

- Алыбон ағас наем цу, Марио!
- Цы ‘рцыди? Аз цәүгә кәнин!

Къәлидорәй Филоменәйи кәуын мә хъустыл уайы, мәхици фәкәнөн фырәфсәрмәй, уый нае зонын. Мә митыл әрхудтән амә ма әфсәрмхуызәй сфәрәзтон:

– Ма ацу... абон ам баззай! Истәмәйты наехи хорз фен-дзыстәм. Раст нае зәгъын, Филоменәй – дзурын мә бинойнагмә. Уый къәсәрыл ләууы амә йә цәссыгтә сәрфы. – Раст зәгъын, нае? Марио баззайәд махимә амә нае истәмәйты хорз фен!

Куыд мә бон уыд, афтә иннәрдәм фәфәлдәхтән. Хуыссән уатмә баңытән, Филоменәмә дәр уырдәм фәдзырдтон, йә ныхән ын аба кодтон амә бағидытам...

Ныр уыцы дам-думтән кәрон скәнин хъәуы. Ахъуыды кодтон,

хуыздар куыд уыдзән, ууыл әмәе Мариомә дзурын:

– Марио, цом мемә әрмадзмә, чи зоны, әмәе дын хицау исты куист радта.

Иумә аңызыстәм әмәе йын фәндагыл загътон:

– Ам дәе ничи зоны... Нырмә куистай горәт Миланы. Бамбәрстай?

– Бамбәрстон!

Асintыл ныххызыстыстәм, дуаргәсү цурмә куы ныххәцәцә стәм, уәд Мариойы цонгыл әрхәңзыдтән әмәе йәе зәронд усимә базонгә кодтон:

– Ацы ләппү мәе бинойнаджы әфсымәр Марио у. Нырмә Миланы царди, амәй фәстәмә та махимә җәрдзән!

– Тынг әхсизгон мын у, тынг әхсизгон! – хъәлдзәгәй загъта зәронд ус.

«Æппәтәй әхсизгондәр мәхицән у» – ахъуыды кодтон әз.

Раст зәгъгәйә, сылгоймәгты дам-думты азарәй мәе мин лирәйы фесәфтүсты, мәе хәдзары та къәрных әрцард.

ХӘЙРӘДЖДЖЫН

Сәумәрайсом июлы мәйи эвкалипты бын аууоны бадтән, дон кәм нал ис, ахәм цыхыраәг Мелоццо да Форлийы фәэзы. Мәе цурмә әрбаңысты әртәйә – дыууә нәлгоймәгтә әмәе иу сылгоймаг.

– Аидо ди Лавионномә ма наә алас.

Цалынмә ласәттаг аргыл дзырдтам, уәдмә сәм әдзынәг фәкастән: ләппутәй иу уыд мыдхуыз, стәвдтә, фәлурс, зәххы ‘нгәс цәсгом ын цъәх-цъәхид әрвхуыз хъоппәг цәститимә, фындаәс әмәе ссәдз азы кәүүл цыдаид, ахәм.

Дыккаг уыд әрыгондәр – саухил, фыдхуызгомау, кәсән-цәститә йыл, студенты әңгәс. Чызг та – бынтон фыдхуыз, даргъ, цыргъ цәсгом ын, йә дзыккутә дыууә дихәй фаст. Йә даргъ кәрдәгхуыз цъәх къабайы мәм калмы әңгәс фәкаст. Фәлә йә былтә рәсугъд, мәнәргыйы әңгәс, әвзалыйы хуызән сатәгсая цәститә цәхәр калынц. Ахәм уарзәгәй каст мәм әрбакодта, әмәе мәе фәндаджы аргыл дзурын дәр әрбайрох, сәхәдәг мыйн цы загътой, ууыл сразы дән. Мыдхуыз ләппү мәе фарсмә сбадти, иннае дыууә та – фәсте.

Ромы уынгтәй кәңзыйл аңауон, әмәй тагъдәр ныххәццә уәм бынатмә, ууыл асагъәс кодтон. Әмә раззәрстон Стыр аргъуан Сан Палолойы уынг. Уымән әмә Анциомә хәстәгдәр уыд. Уым мә машинәйы бензин ныккодтон әмә йә тагъд аскъәрдтон. Ахъуыды кодтон: мә фәндаг фәндзай километры бәрпү уыдзән, ныртәккә у дәсәм сахат, иуәндәсмә ныххәццә уыдзыстәм – тәккә хинайын афонмә.

Чызг мә зәрдәмә фәңцид, әмә күй базонгә уаикккам, уый мә бафәндыйд. Нәлгоймәгтә сә ныхасы хъәдмә гәсгә цыма кәңәйдәр әрбафтыдысты Роммә, чызг та – сыгъдәг итайлаг. Мә хъус әрдардтон, ңауыл ныхас кәңынц, уымә.

Саухил ләппу әмә чызг тынг хъәлдзәг уыдисты, гыңцыл ницәуыл дәр-иу ныххудтысты, уәлдай тынгдәр, хъәрдәрәй худти чызг. Хъәздыг хәдзарәй нәу, стәй цыма ахуыргонд дәр нәу. Чи зоны, әмә исекәмә әххуырстәй, кәнә та итувәрәгәй кусы. Цыдәр къулбадәгарәэт. Калмы әнгәс мәм дзәгъәлы нә фәкаст.

Йә хъәрәй худтмә-иу мә фарсмә бадәг йәхи фәтывымәт-хуыз кодта, фәлә фәстәмә никуы акаст: айдәнмә бакәс әмә, фәсте бадджытә цы ми кәңынц, уый фендзына.

Бахәццә стәм Тратлиstimә, фәндаг Анциомә кәм фәсаджил, уырдәм. Ам машинә фәурәдтон әмә мә фарсмәбадәджы фәрсын:

– Кәдәм уә ласон дарддәр?

Уый мын афтә:

– Исты сабыр ранмә, адәм кәм нәй, уырдәм. Хибарәй уәм, уый нә фәнды.

– Ам иу әртүн километры бәрпү әдзәрәг быдыр у. Кәдәм уә фәнды, уый зәгъут?

Сылгоймаг рахъәр кодта:

– Йәхәдәг ай зәгъәд.

Әмә йәм дзурын:

– Әз ай ңәмәй зонын, кәдәм уә фәнды, уый.

Фәлә та чызг ноджы хъәрдәрәй загъата:

– Йәхәдәг ай зәгъәд! – әмә худәгәй бакъәцәл, афтәмәй дзы худәгәй ницы уыдис. Әз дәр та загътон:

– Либо ди Лавиннойы тынг бирә адәм вәййы... фәлә уә әз ахәм къуыммә аласдзынән, әппындәр змәләг кәм нә уа.

Мә ныхәстә сын әхсызгон уыдисты, әмә та чызг хъәрәй худгәйә загъата:

— Сагсур! Ды тынг зондджын ләппу дә, мах чи хъәуы, ахәм фәнд загътай.

Аз ын йә ныхәстыл стурысхо дән, фәлә кәцырдәм әмбаргә сты, уый мә сәр нә ахсы.

Мә фарсмә бадәт йәхи ныхъхъуынтъыз кодта әмә әппындәр ницы дзуры, стәй әппынәрәджиау загъта:

— Пинә, мәнмә гәсгә ам әппындәр худәгәй ницы ис. — Әмә та нә фәндаг адартам.

Дымгәйы удзәф никуыцәй кәлы, тәвдәй донхъырды қәнәм, фәндаджы рыг нын нә Җәститә къахы.

Фәсте баджытә цыдәртә дзурынц әмә худәгәй къәцәлтә қәнүнц. Әрәджиау фәхъус сты.

Мә фарсмәбадәг машинәйи кәсәнмә скаст әмә цыма исты туаг хәринағ ахордта — йәхи анхъырдтә кодта.

Нә размә дыууә фәндаджыг иу әнәкәрон быгъдәг хус быйдырмә, иннәмән йә алыварс къудзитә әмә бәрзонд бәзджын кәрдәг. Телыхъәдмә хәстәг машинә фәурәдтон әмә бакастән хъусынгәниаг фыст: ам цуан қәнән нәй. Аздәхтән къәдз-мәдзытә фәндагмә. Зымәдҗы ацы ран цуан кодтон. Змәләг дзы нә уыди. Хъәды кәрон — бирә бәрз бәләстә, хъәды фале та — хинайән әмә дендҗыз. Ацы хъәды бәләстә кәддәр америкәгтә фәкалдтой, дзыхъытә дзы скъахтой, ныр дәр ма уыцы дзыхъытә алыхуызон згә консервы къоппитетә әмә хус гилдзытәй се ‘дзаг сты. Минәтәй тәрсәйә ардәм цәуын ничи уәнды.

Хур мын мә Җәститә фәкуырм кодта, машинә къахвән-дагмә фәзылдтон әмә фәңәүәм. Бәрз бәләсты цүуппитетә дымгә змәлын қәны әмә нәм афтә зыны, цыма уәларвмә фәленк қәнүнц — сә фәстә та цъәх дендҗыз. Бәләсты къалиутә әмә алыхуызон къудзитәй фәндаг дзәбәх нә уыдтон әмә машинә сындағгай скъәрдтон. Мә Җәстәнгас әмә мә хъуыдзытә иууылдәр фәндагимә баст уыдисты. Уалынмә мә фарсмәбадәг ләппу фәрсирдәм тыхджын схуист әрбакодта. Фәурәдтон әмә йыл мәхі сцагътон:

— Цы хабар у?..

Уыцы минут мә фәстә азәлыд дамбацайы гәрах. Машинәйи рудзынг базгъәләнтә ис. Мә дзых хәлиуәй аzzади, мә туг фәлыгъди фыртәссәй әмә әddәмә рагәпп қәнүнмә күйд хъавыдтән, марынц нә, зәгъгә, афтә мыл фәстебадәг саухил ләппу фәхъәр кодта:

– Аңцад бад!

Мæ бынаты æрбадтæн æмæ сæ тæрсгæ-ризгæйæ бафарстон:

– Цы уæ хъæуы мæнæй?

Фæстебадæг лæппу мын афтæ:

– Ацы æрра дæ куынæ асхуыстаид, уæд нæ ницуал ныхасаг уыдаид... – Стæй йæ дæндæгты ‘хæнты ралæмæрста: – Дæ машинæ нæ хъæуы!

Бурхил лæппу йæм фездæхти æмæ мæстыйæ загъта:

– Аппындæр нæ дæн æрра!

– Амæ уæдæ цы дæ? Афтæ ныхасгонд нæ уыдистæм, æз æй багæрах кæндзынæн? Уæд дæ къухтыл цæуылнæ хæцыдтæ?

– Афтæ ныхасгонд дæр уыдистæм, Пинæйы иуран ныуудаз-дзынæ, фæлæ ды дæр дæ къухтыл нæ хæцыс!

Чызг хъæрæй ныххудти æмæ загъта:

– Ныр нæм бæрæг уыдзæни – фыбылыз нæм гæппæй бады!

– Цæмæн?

– Уымæн æмæ уый Роммæ аçæудзæн æмæ ныл бахъаст кæндзæн.

Бурхил лæппу та афтæ:

– Амæ тынг хорз бакæндзæн! – йæ дзыппæй сигарет сласта, ссыгъта йæ æмæ йæ фæздæг скалдта.

Саулагъз лæппу сонт зылд фæкодта чызгмæ æмæ йæ фæрсы:

– Уæдæ нын ныр цы æмæ куыд кæнгæ у?

Æз мæ цæстытæ айдæнмæ системон æмæ уынин ахæм ныв: чызг бадæны къуыммæ йæхи нылхъывта, амонæн æмæ стыр æнгүйлдз кæрæдзиуыл ныкъкъæрцц кæны, мæнырдæм разылд æмæ амоны, агæрах æй кæн.

Ногæй та мæ туг мæ сæрмæ ныщавта. Фæлæ саулагъз лæппу загъта:

– Нæ, иу хатт нæ рауад, уæд дыккаг хатт мæ бон нæ бауыдзæн...

Æз фæныфсджын дæн æмæ загътон:

– Омæ дзы цы кæнүт ацы зæронд машинæйæ? Чи уын æй сахордзæн æндæрхуызон? Аниу уын йе ‘вдисæндар гæххæтт та чи сараздзæн?

Цыма сæ мæ алы фарст дæр къуыммæ тæры æмæ сын сæ æвирхъяу хъуыды аивыныл архайы. Мæн амарын сæ къухы нæ бафтыд, уæдæ сæм машинæ тыхæй байсын дæр аив нæ кæсы.

Саулагъз лæппу та афтæ:

— Ууыл ма тыхс. Махмә алцыдәр ис, чи нын баххус кәна, ахәмтү дәр зонәм.

Бурдзалыг йә ныхмә фәцис:

— Әппындәр нәм ницы ис, ис нәм әрмәстдәр сәәдз лира-йы әртәйә әмә дамбаца... Рәстмә әхсынән дәр нәу...

Саулагъз ләппу мын дамбаца мә фәсонтыл сәвәрдта.

— Цәй, хорз ләппу, — аздәхтән саулагъзмә, — фехс мә, цәмә ма әнхъәлмә кәсис? Тәппуд!

Нә алыварс сабыр уәлдәфы тынг азәлыд мә хъәр. Чызг мәм цыдәр хионхуыз фәлмән цәстәнгасәй әрбакаст әмә загъта:

— Ам кәд исчи әңгәт хъәбатыр әмә әнәбасәттон у, уәд ацы хәйрәджәкүн ләппу.

Саулагъз әрбамәсты, цыдәртә бахъуыр-хъуыр кодта, машинәйә рапызти, мә рудзынджы цурмә әрбауд әмә мәм тизмәгәй дзуры:

— Цәмәй нә Роммә аласай әмә ныл ма бахъаст кәнай, уый тыххәй дә әхца цас хъәуы? Тагъдәр дзур!

Тәссагәй дзы ницыуал ис, уый бамбәрстон әмә загътон:

— Мән ницы хъәуы... Әртәйә дәр уә Реджина Челийи ахәстонмә баласдынән.

Мә ныхәстәй әппындәр нә фәтарст, фәлә тынг смәсты әмә загъта:

— Ныртәккә дә амардзынән!

— Бафәлвар ма, ды әппындәр никуы никәй амардзынә, афтәмәй ахәстоны смидәг уыдзынә, ды дәр әмә де ‘мбәлттә дәр.

— Афтә у? Ныртәккә ма фәкәс, уәдә, — әмә дамбацамә фәләбурдта. Күйд мәм ай фәдардта, афтә чызджы хъәләс ныццарыдта:

— Нууудаз ай! Аппар дә хәңгәр! Күй ийн әхца дәттыс, күй йә мәләтәй тәрсын кәнис...

Уыцы ныхәсты фәстә размә рагуыбыр кодта, әмә йә иннәтә күйд нае бамбарой, афтә мын мә фәсхүус ие ‘нгуылдз-тәй акъәрпциятә кодта. Әз тынг фефсәрмы дән. Күй ма йә загътон: мә зәрдәмә фәңди. Стәй мәм афтә фәкаст, цыма әз дәр фәңидтән йә зәрдәмә. Мидбылты худгә мәм йә сәнтсау җәстыгә каст.

— Мән де ‘хца ницәмән хъәуынц... Әз сымахау әвзәргәнәг

нæ дæн, æрмæст уæ Роммæ дæр нæ аласдзынæн. Роммæ аласдзынæн æрмæстдæр мæнæ сылгоймаджы.

Æнхъæлдтон, ныртækкæ хыл самайдзысты, фæлæ бурхил лæппу рагæпп кодта машинайæ хъуыр-хъуыргæнгæ æмæ загъта: «Фæндарааст фæу!» Саулагъз дæр йæ дамбаца æруагъта, чызг фæстаг бадæнæй рагæпп ласта æмæ мæ фарсмæ абадти.

— Цæй, уæдæ, дзæбæхæй баззайут, — загътон æз, — чи зоны, æмæ уæ тагъд ахæстоны фæмидæг кæной, — æмæ рулыл галиу къухæй æрхæцыдтæн, рахиз та мын чызг йæ дыууæ къухы ‘хсæн бакодта æмæ йæ æлхъывта.

Разылдтæн æмæ араст стæм. Иу-фондз километры ауадыстæм. Нichi нæ ницы дзуры. Чызг мын мæ къух æлхъывта æмæ æлхъывта — фаг мын уыд.

Ныр æз дæр агуырдтон хибар бынат, адæм кæм нæ уа... Машинæ дендкызмæ хонæг фæндагмæ куы фæзылдтон, уæд рульмæ фæлæбурдта, æрхæцыд ыл æмæ загъта:

— Нæ, нæ, Роммæ цæуæм!

Æз æм ныккастæн æмæ афтæ бакодтон:

— Роммæ нæ изæр ахæсдзыстæм.

Уый мын афтæ:

— Иууылдæр æмхалдих сты нæлгоймæгтæ, нырма йæ ныр бамбæрстон, ды дæр уыдоны хуызæн дæ. — Быннозæй ныуулæфыд, сайæгой гæдымитæ кодта. Фæлæ сæ æз афоныл нæ бамбæрстон, йæ буц митæ дæр — сайд.

Рахъавыдтæн ын аба кæнынмæ, фæлæ-иу куы мæ иуварсæй фæцьывытт кодта, куы мæ иннæ фарсæй.

Мæнæн мæ туг æхсидгæ кæны, тæвдтуг æмæ тынг мæстыгæр дæн. Уайтагъд æй фембæрстон, хынджылæг мæ кæй кæны, гæды мыстæй куыд хъаза, уыйау.

Мæ бон дзæгъæлы фесæфт, дуне бензин схардз кодтон. Уæдæ мын уыцы тæрстытæ дæр гыццыл нæ уыдисты æмæ йæ знæтæй иуварс асхуыстон:

— Ацу хæйрæджитимæ зындонмæ — дæ бынат уым ис!

Æппындаp мæм нæ фæхæрам, уайтагъд басабыр, къуыммæ та йæхи нылхъывта. Суанг Роммæ нæ иуы дзыхæй дæр ныхас нал схaudта.

Уырдæм куы бахæццæ стæм, уæд дуар бакодтон æмæ йын загътон:

— Ахиз æмæ згъоргæ кæн! Куыд тагъддæр, афтæ хуыздæр...

– Күйд? Хәрам мәм фәдә?

Бынтон аәрбамәсты дән әмәй йыл фәхъәр ластон:

– Нәе, ды мәмарынмә хъавыдтә, әнаехъән бон дәу тыххәй фесәфтон, бензин, әхџа... әмәй дәм хъуамә ма фәхәрам уон?

Ды хъуамә Хуыщауән арфәтә кәнай, пъәлицәмә дә кәй нә аластон, уый тыххәй.

Әмәе зонут, цы дзуапп мын авәрдта?

– Ды дә цавәрдәр хәйрәдҗәкын!

Ахызти әмәе сәрыстыр, хъалхуызәй йә калмәнгәс цъәх къабайы, автобустә, велосипедты сонт тахт ницәмә даргәйә, фәраст Порт сан Джованнойы фәзы иннәе уынгмә. Мәнән та цима исчи кәләнтә скодта – Ҷалынмә фәаууон, уәдмә йә фәдыл зәрдәсастәй кастән.

Уәдмә таксимә чидәр аәрбахызт әмәе фәхъәр кодта:

– Пъяцца дель Пополойы фәзмә!

*Уырыссаг әвзагәй сә ратәлмаң кодта
Хәрәкәттөр Зәирә*

2015 - ЛИТЕРАТУРДЫ АЗ



Беджызаты Чермен.



Хъуылаты Созырыхъо.



Боциты Барон.



Туаты Дауыт.

ИРОН ДЗЫРДАИВАДЫ ДÆСНЫТАË



Плиты Хадо.



Мамсыраты Дæбе.



Хъамбердиаты Мысост.



Токаты Асæх.



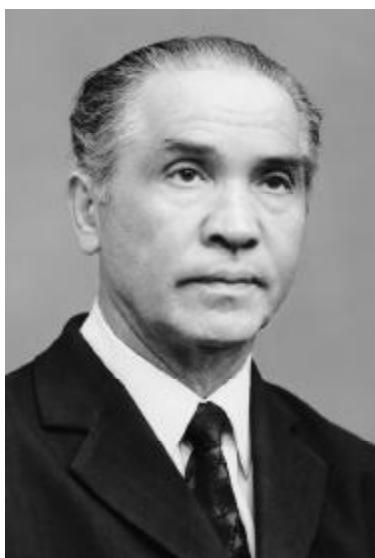
Фәрнион Къоста.



Бесаты Тазе.



Дзадтиаты Тотырбек.



Дарчиты Дауыт.



Дзугаты Георги.



Хъайтыхъты Геор.



Епхиты Тәтәри.



Ардасенты Хадзыбатыр.



Балаты Тембол.



Хазбеты Хазыбег.



Плиты Грис.



Гафез.

УИДӘГГӘ

ТМЕНАТАЫ Дзерассә

ЦЫРГЪЗОНД НЫХАСЫ – АРФ ХЪУЫДЫ

Незаманәй нырмә иу фәлтәрәй иннәмә чи ңауы, уыцы цыбыр, цыргъзонд, рәстдзәвин хъуыдытә адәймаджы митә, царды ңауты тыххәй хоныңц әмбисәндтә. Искәмән йә рәдыйд, йә аипп, йә әнәсәрфат ми, ие та стуыхт дәргүвәтин ныхасәй амоныны бәсты цыбыр әмбисонды фәрцы куы фәзәгъынц, уәд уый вәййы уайдзәфы кәнә та стыр аргъы, стауыны хос.

Адәймаг йә ныхасы иудадзыг пайда кәни әмбисәндтәй. Уыдон ын йә дзуринағ, әнәхъуаджы дәрдтыл куыд нә зила, афтә кәнүнц ңыбырдәр, рәсугъләдәр, хъапдҗындәр әмә нуардҗындәр.

Алы әмбисонды фәзындән дәр әнәмәнг уыд йәхи истори, фәлә ңаји фәдил фәзынди, чи йә загъта, уый аборничиуал зоны.

Үрыссағ фольклористтә Ф. И. Буслаев әмә И. М. Снегирев, фәстәдәр та В. П. Аникин афәлвәрдтой әмбисәндты фәзынды историтә әрәмбырд кәнүн әмә сыл бакусын. Әмбисәндтә әвәрдтой бәлвирд историты әмрәнхъ, адәмы царды уавәртимә, сә миддунеимә, әгъдәутимә. Фәлә сә күист размә нә анкъуысыд, уымән әмә цалдәр сәдә әмбисондәй иутән вәййы әмбарынгәнән, иннәтән та наји ссарән сә ратәдзән.

Ирон әмбисәндтә дәр сты ахәм уавәры.

Нә адәмәй бирәтә сә рантыст бәттынц Ос-Бәгъатыры номимә. Зындгонд археолог Евгения Пчелина Ирыстоны уәвгәйә әрмәст зәппәдзтә, ингәнтә нә къахта әмә иртәста, фәлә әмбырд кодта этнографион әмә фольклорон әрмәгә дәр. Уый иуахәмә Әмбалты Ханджери, Әмбалты Еләмыйрзә әмә Черчесты Джөорджийә ныффииста ахәм таурәгъ.

«Фидәрттә» цы зәххытә хоныңц ныгуылән Иры, уым уыд Царциаты ңаэрәнуат, хуыйнгә та кодта Уәллагхъәу. Уым иу ләгәтә Уәлладжырән райгуырд ләппу әмә йә ракуытой Ос-Бәгъатыр. Уый куы бахъомыл, уәд ңәхицән аскъәфта усаг

Сау хъæды хицау Хорвады чызг Іехсины. Хорвад уыд ныфсхаст, хъаруджын лæг. Уый рацыд фæдисы йе ‘фсæдонтимæ. Йæхи Урсдоны былыл бафæсвæд кодта, «Бæхты къорд» кæй хонынц, уыцы ран: йæ зæрды уыд æхсæвы тары скъæфджытæм бабырсын. Фæлæ сæ рынdzыл бадæт ком хъахъæнджытæ Рыхды æмæ йæ фырт Иуане федтой. Комы цæрджытæм фæхабар кодтой – «фæдис» арвыстой (ома фæздæт суагътой. – Дз. Т.).

Гæрзифтонг æфсæдтæ Хорвады æфсæдты бынцагъд ныккодтой, баззад ма сæ Хорвад зыбыты иунæгæй. Ахæм æгад ми йæ сæрмæ хæссын нæ бафæрæзта скъæфт чызджы фыд æмæ æнæнхъæлæджы фæдисæттæм равдыста йæ хъус.

Цæвиттон, гуырдзæй рахаста иу хъус – лæджы хъус, иннæ та – куыдзы хъус. Хъысмæтæй йын фыст уыд: йæ куыдзы хъус ын адæм куы феной, уæд æрцæудзæн йæ мæлæт.

Йæ чызг Іехсин ыл фæхъарджытæ кодта, стæй йын йæ фыды Ос-Бæгъатыры æфсæдтæ бانыгæдтой, «Лæбырдтæ» кæй хонынц, уым.

Үæлладжыры комы цæрджытæм та исты æнахуыр адæймаг куы бафты, уæд æрхæссынц ацы æмбисонд: «Йæ иу хъус лæджы хъус, йæ иннæ хъус – куыдзы хъус».

Ацы æмбисонды æвдыст цæуы ирæтты феодалон дуг. Уый фæстæ Ос-Бæгъатырæн бирæ цот рацыд æмæ анхъæвзыдысты суанг Иры хæхты, кæмтты, быдырты нæ, фæлæ, абор Кæсæг кæм цæрынц, уымыты дæр. Афтæ амонынц иртасджытæ сæ ахуырадон куистыты.

Адæмтæ хуыздæр цæрæн бынаеттæ агурыны охыл кæм лæгъсти-аг цыдисты, кæм та тыххæй архайдтой. Нæ рагфыдæлтæ скïфтæ, сарматтæ, алантæ хæцæг адæм уыдисты, сæхи æвдыстой уæлахиздзаутæй. Суанг схæццæ сты Астæуккаг Азийæ Кавказмæ.

Уыдоны фæстæ уыд монгол-тæтæры тутуадзæн дуг. Іехсæдты сæргыы лæууыд Чингизхан. Уый Аланты паддзахады онг схæццæ æмæ 1222 азы семæ схæцыд. Фæлæ аланты æмварс уыдисты кипчактæ æмæ монгол-тæтæрæн сæттын нæ бакуымдтой. Уыцы хæсты тыххæй фыста уæды рæстæджы ахуыргонд Рашададдин. Монголтæ æмæ тæтæр сæ фæнд æрдæгыл нæ нынууагътой. Кипчактæн бамбарын кодтой, иу адæмыхатт кæй сты æмæ сын алантæ та æддагон кæй сты.

Сразы сæ кодтой алантæй фæхицæныл. Алантæ иунæгæй бæззадисты. Монголтæ æмæ тæтæры æнæнымæц æфсæдтæн сæ сæргыы Тимур (Тамерлан), афтæмæй 1395 азы аланты бындзагъд

фәекодтой. Ныпнырх кодтой кипчакты дәр. Алантәй йәе бон кәмән баци, уыдан хәхты бамбәхстысты.

Рәстәг рацыд, аланты бazzайәggәтәм фәзынд әмбисонд: «Раст цыма дзы тәтәры әфсәдтә аңыдысты». Афтә фәзәгъынц искуы истәмәй куы ницыуал аzzайы. Зәгъәм, фынгыл баджытә сәхи әдзәлгъәдәй куы равдисынц, әмә сын сә разы цы әрәвәрынц, уыданәй әрхъис дәр куы нәуал фәуадзынц, уәд.

Үәвгә ацы әмбисонд әрмәст махмә нә, фәлә Тимуры әфсәдтә кәм аңыдысты, уым алы адәммә дәр ис, уымән әмә алы ран дәр уагътой ахәм фәд.

XVII әнусы ирайнаг шах Аббас йәе паддахады арәнтә уәрәхдәр кәнныны охыл хәңцыд йә алфамбылай паддахәдтимә, адәмтимә. Ирыстоны кәмтты ис бамбәлән шахы номимә баст топонимтыл. Хъәздыг у дзыхәйдзургә сфәлдыстад уыци адәймагимә баст таурәгътәй. Суанг ма арәх фехъусән ис әмбисонд: «Шах дәр ма Зәрәмәгәй аздәхт».

Историон цаутәй рохуаты никәцы бazzад адәмон сфәлдыстады.

XIX әнусы райдиан Уәрәсейы паддахад сфәнд кодта Кавказы адәмтүй йә дәлбар бакәнын. Мәхъхъәл әмә Цәгат Ирыстонмә әрвиист әрцидысты паддахы әфсәдтә, сә сәргъы – инәлар Абхазов. Уымән мәхъхъәлы басеттын бантысти 1830 азы 20 июля.

Күүрийи фәстә та Арвикомыл әрбахызти Тәгиаты коммә. Уым ирон адәм йә ныхмә тох самадтой. Фәлә Абхазовмә уыд сармадзантә, бирә алыхуызон хотыхтә. Фыщаг басаста дыууә Санибайы. Дарддәр уыдысты Хъәни әмә Тменыхъәу, стәй та Дәргъәвс. Дәргъәвс нә састи. Цалынмә Абхазов Тәгиаты комы уыд, уәдмә йе ‘фсәдонты баҳтә сәхи хорз федтой Хоситы хуымты тыллағәй. Хуымтәй ницыуал бazzад. 4 августы әгас Тәгиаты комы цәрдҗытә дәр Уәрәсейы дәлбар систы. Уәдәй фәстәмә бazzад әмбисонд: «Абхазовы әфсәдтә Хоситы хуымтә куыд баҳордтой, афтә баҳордтой бастан».

Кәңцыдәр рәстәдҗыты искаәй мулк атәләт кәннын нымад уыди ләгдзинадыл. Уыци мотив ис суанг Нарты эпосы дәр. Нартән сә ахсажиаг хъуыддәгтәй иуыл нымад уыд искаәй фос атәрүн, Нарты әхсән сә байуарын.

Үыци хабар әрмәст әндәр адәмимә нә цыд, фәлә нәхи адәмән сәхи мидәг дәр. Уыд ахәм рәстәдҗытә әмә иу коймаг давта иннә коймаджы. Уәлдай нә уыд нәлгоймаг, сылгоймаг, сыв-

әллон. Әмәе сәе кодтой уәй. Гәнән уыд, әмәе давд адәймаджы йәхәстәджытә балхәнәй, суанг ма давд йәхәдәгә дәр әлхәдта йәхи. Уымән әвдисән, Хаситы Уасил цы хабар радзырдта, уый.

Дур-Дүйраг Тугъанты Джетәгъәз Здкыды сәрмә Хъивонмә бафтыд. Уыцы рәестәг Җалдәр тибаг ләдҗы Кучиты Саулох, Къадзты Бобол, Чебо әмәе ма чидәртә дәр уыцы ран фесты.

— Хуыцау дә фосджын скәнәд, — загътой уыдон Джетәгъәзән.

— Арфәғонд ут, — дзуапп радта Джетәгъәз. — Чи стут әмәе уә ам цы хъәуы?

— Цуаны рацыдыстәм әмәе нә ды ныхасмә хъәуыс, хәстәгдәр нәем рацу.

— Нә уәм цәуын.

— Әнәе әрбаңаугә дын нәй, — фидардәрәй та загътой тибәгтә әмәе йыл сәхи ныцавтой, сбастой йә әмәе йә Тибмә аластой.

Джетәгъәз афәлвәрдта әхсәвы алидзын, фәләе йә Къадзты Бобол әрцахста әмәе та йә мәсыдҗы бакодта. Райсомы йын снысан кодтой аргъ: «әртә дәсү» ома 30 сомы. Уыцы аргъ фехъусгәйә Джетәгъәзән йә маст рафыхт, ома бинтон аслам әй кодтой. Давджытә та ног тәрхәттә райдытой. Әрәджиау бауынаффә кодтой: «фонд дәсү».

Джетәгъәз, йә сәрән ын 50 сомы аргъ скодтой, уый куы базыдта, уәд уый йә зәрдәмә тынгдәр фәңцид. Стәй ма сын загъта йәхәдәг, цәмәй ма уыцы әхцайы уәләмхасән райсой бәгәнәфыцән стыр әрхуы цәдҗәджина.

Цәвиттон, уәды рәестәджы ахәм әрхуы аг уыд стыр каджын, нымад цыд исбоны хуыздәр дзауматәй иуыл.

Тугъантә сәе ләдҗы балхәдтой, фәләе уыцы аг XX әнусы фынцаг әмбисы дәр ма уыд әгас, әмәе дзы пайда кодта Кучиты Джена, тибәгтәм та бazzад әмбисонд: «Кәд мын Джетәгъәзы әрхуы аг наeu, цы йә скаджын кодтай?» Афтә дзурынц истәмән әгәр стыр аргъ куы фәкәненц, уәд.

Джетәгъәз амондджын разынд; йә бинонтыл сәмбәлд. Фәләе Ирыстонәй бирәтә доны къусы сәфт кодтой уыцы заманты. Уәд фәзындаң әндәр әмбисонд — әлгъыст «Гандзайы амәддаг дә Хуыцау фәкәнәд».

Нәхи адәм дәр, нә сыхаг адәмтә дәр давтой кәрәдзийы әмәе сәе Гандзайы уәй кодтой. Уырдәм-иу чи афтыд, уымән

йæ фæд дæр нал сбæрæт. Амæ уæд, иу иннæмæ мæсты уæвгæйæ, ахæм карз æлгыист сæвзæрд.

Гъе, фæлæ Азербайджан æрмæст адæм уæйгæнæн базар нæ уыд. Бирæтæ уырдæм цыдысты хузыздæр цард агураæт. XX æнусы райдиан Габанты æртæ æфсымæры ацыдысты Бакумæ. Уым са-рæзтой хæрæндон. Сæ хъуыддаг фæрæстмæ. Уыдон уытдой, ар-дæгæй чи ацыд, уыдонæй бирæтæ дарæс, хæринаг хъуаг кæй сты.

Габанты æфсымæртæн Хуыцау ахæм хорз ракодта, æмæ къуы-ри иу хатт хæринаг лæвар лæвæрдтой ирæттæн. Уæдæй нырмæ бæззади ныхас: «Габанты хардзæй».

Ацы хабар фехъуыстон Хуыдаелты Темырсолтанæй.

Загътон ма йæ: нæ адæм æрмæст æддагон зnaæтæй æфхæрд нæ цыдысты, фæлæ хиуæттæй дæр. Кæддæр Дзынагъайы иу адæймаг иннæмæн афтæ: «Басулухъи фудæнхæ дæ байяфæд». Фæстæдæр æз уыцы æлгыист зæгъæджы бафарстон, Басулухъ чи у æмæ йын йæ фыдаæхæй цæмæн тæрсын кæннынц?

Йæ зæгъæг нæ зыдта, чи у Басулухъ уый, æрмæст загъта, хъæбæр раст лæг, дан, адтæй. Нæ, дан, барста мæнгарддзи-найдæ. Ма, дан, хъæбæр карз дзурдæй бафхуæридæ лæгъузгæ-нæги, цæвгæ дæр, дан æй никкæнидæ.

Бирæ азтæ рацыд, æмæ иу бон нæ республикæйы Паддзаха-дон архивы мытгæгты равзæрды тыххæй æрмæджытæм кæстgæйæ æнæнхъæлæджы мæ цæстытæ ацахстoy уыцы ныхас, фыст уыд афтæ: «Тотоевы, Цаллаевы, Хадаевы, Галаевы происходят от одного человека по имени Басулук, жившего в давние времена в Тапан-Дигории, в с. Уакац. ...Как сам Басулук, так и его по-томки своим происхождением славились во всей Дигории, так что слава их даже вошла в поговорку, например, если кто был обижен кем-либо, то тотчас обиженный, обращаясь к обидчи-ку, говорил: «Да постигнет тебя гнев Басулука».

С самого начала в Тапан-Дигории, в указанном выше селе-нии, поселился Дигур, а затем Басулук, до поселян... тапан-дигорская земля была еще необитаема, а потому указанные лица, как Дигур, так и Басулук, за землю никому не кланялись и ни у кого покровительства не искали...»

Афтæ сбæрæт ацы æлгыист-æмбисонды равзæрд дæр.

Нæ цыбыр уацы хатдæг кæнæм: абоны онг нæм цы æмбисæндтæ æрхæццæ, уыдонæй алкæцы дæр равзæрди бæлвырд цауы бындурыл.



ÆВЫД-ДЫВЫДНЫ ДУГ

БУРЖУАЗНЫЕ НАЦИОНАЛИСТЫ ОКОПАЛИСЬ В ОСПЕДИНСТИТУТЕ

В статье «Гнездо буржуазных националистов», опубликованной в «Пролетарии Осетии» 15 апреля, писалось о том, что буржуазные националисты Дзагуров, Алборов, Баракова, пользуясь притуплением бдительности и политической беспечностью коммунистов Северо-Осетинского научно-исследовательского института, вели там вредительскую работу.

Эти же буржуазные националисты – Алборов и Дзагуров окопались и в Осетинском педагогическом институте, в котором и до сих пор возглавляют кафедры, руководят воспитанием будущих педагогов.

На протяжении долгих лет профессора Алборов и Дзагуров проводят в Осетинском педагогическом институте буржуазно-националистическую, вредительскую линию и на идеологическом фронте, и в области культурного строительства.

Не встречая должного отпора, буржуазные националисты Алборов и Дзагуров в течение ряда лет протаскивают в своих «трудах» контрреволюционные, буржуазно-националистические и меньшевистско-троцкистские «идейки». Профессор Алборов в своих трудах «Осетинские абречи песни», «История осетинских письмен», «Песни о М. В. Скопин-Шуйском», пресмыкается перед русским царизмом, восхваляет его якобы «цивилизаторскую роль на Кавказе», старается «исторически обосновать» межнациональную вражду на Кавказе, имевшую место до революции и насаждавшуюся царизмом и национальной буржуазией.

Алборов протаскивает в своих трудах националистическую идеализацию «понятия о чести», пытается скрыть великие завоевания осетинского народа, достигнутые в результате Октябрьской социалистической революции. Алборов и сейчас в педагогическом институте продолжает проводить противопоставление «дигорцев и иронцев».

Точно такую же буржуазно-националистическую линию проводит в области истории и литературоведения и другой профессор Осетинского педагогического института, буржуазный националист Дзагуров. Это он в 1934 году издал контрреволюционный троцкистско-меньшевистский сборник о революции 1905 года в Осетии.

Кто такой Дзагуров? Он был верным слугой «правителя Осетии» белогвардейца – палача осетинского народа Хабаева. И поэтому издание контрреволюционного сборника иначе расценивать, как открытую попытку борьбы против советской власти, нельзя.

Дзагуров всяческими путями пытается скрыть от трудящихся Осетии творчество народного поэта, основоположника осетинской художественной литературы, создателя осетинского литературного языка Коста Хетагурова. В своих «трудах» Дзагуров представляет Коста Хетагурова «религиозно-настроенным пессимистом», «идеологом либеральной буржуазии». Гнусно и подло клевещет на поэта осетинского народа Дзагуров и одновременно восхваляет таких заклятых врагов, как белоэмигранта, фашиста Гаппо Баева, троцкистов Фарниона и Дзесова, буржуазных националистов Косирати и Шамиля Абаева. В своих предисловиях к сборникам молодых поэтов, в программе изучения и хрестоматии осетинской литературы, недавно составленных, Дзагуров односторонне и не в меру восхваляет молодых поэтов с тем, чтобы помешать их дальнейшему росту и правильному большевистскому воспитанию.

И Алборов, и Дзагуров умышленно отклоняли и отклоняют научную работу от конкретных, актуальных вопросов социалистического и культурного строительства Северной Осетии. Это они оттянули разработку таких неотложных вопросов, как вопрос о создании грамматики осетинского языка, о правильной разработке и использовании литературного наследства.

Буржуазные националисты Алборов и Дзагуров вредят и на таком ответственном участке идеологического фронта, как подготовка новых кадров. Они окружают себя троцкистами и буржуазными националистами, «стянули» в институт врагов, как Дзесов, Мартиросов, Дзасохов и др., они приглашают к себе в институт на свои кафедры близких и угодных людей, отирая молодых, растущих работников. Дзагуров насаждает в институте систему

подхалимства и угодничества, всяческими путями преследуя студентов, пытающихся его критиковать.

Для того, чтобы прикрыть свою вредительскую деятельность, буржуазные националисты Алборов и Дзагуров в течение ряда лет «враждуют» между собой, устраивают в институте скандалы, заводят бесконечные споры. Так, например, в прошлом учебном году они пытались сорвать государственные экзамены, устроив между собой скандал в присутствии студентов. У них вечно идет борьба между собой за курсы литературного факультета института.

Буржуазные националисты Алборов и Дзагуров до сих пор орудуют в Осетинском педагогическом институте, пользуясь притуплением бдительности и политической беспечностью коммунистов. Партийный комитет института и его секретари сначала Бугоев, а затем Олисаев не вели твердой линии в борьбе с буржуазными националистами. Еще в прошлом году партком взялся за разоблачение Алборова и Дзагурова, как буржуазных националистов, но не довел дело до конца. Больше того. Когда в газете «Растдзинад» была опубликована статья т. Гаджиевой о буржуазных националистах, окопавшихся в институте, партком вынес неправильное решение, этим самым проявил гнилой либерализм, встал на путь зажима самокритики.

23 апреля в Осетинском педагогическом институте было созвано партийное собрание специально по вопросу борьбы против проявлений буржуазного национализма, имеющего место в институте. На этом собрании был вскрыт целый ряд новых фактов, свидетельствующих о подрывной, вредительской деятельности Алборова и Дзагурова. Коммунисты института дали правильную оценку позиции, занятой парткомом в деле разоблачения буржуазных националистов, признали свои ошибки и наметили мероприятия для их устранения.

На собрании с очевидной ясностью установлено, что заведующие отделами школ и науки городского и областного комитетов партии тт. Демуров и Наскидаева не только не помогали парторганизации института в разоблачении буржуазных националистов Алборова и Дзагурова, но подчас и мешали в этом коммунистам института. Так, например, зав. отделом школ и науки горкома Демуров в прошлом году запретил парткому Оспединститута поставить вопрос о буржуазных националистах

Алборове и Дзагурове, хотя этого требовали коммунисты института. И до сих пор этой своей грубой ошибки Демуров признавать не хотел. На партсобрании в институте 7 апреля Демуров продолжал защищать свою позицию, причем пытался доказать свою правоту тем, что, мол, «Алборов и Дзагуров, как буржуазные националисты, всем известны».

Заведующая отделом школ и науки обкома т. Наскидаева на одном из последних партсобраний в институте, будучи докладчиком от горкома партии об итогах Пленума ЦК ВКП(б), взяла под свою защиту Алборова. Она прямо так и заявила на собрании, что в вопросе латинской графики якобы «история оправдала Алборова».

На собрании выступали многие коммунисты. Все они признавали правильными статьи, помещенные в газетах «Растдзинад» и «Пролетарий Осетии» о буржуазных националистах. Но надо сказать, что критика и самокритика развернуты были далеко недостаточно. Коммунисты очень мягко почему-то критиковали партийный комитет, который допустил грубейшие политические ошибки, который прежде всего виноват в том, что в институте окопались враги народа – буржуазные националисты.

Недостаточно самокритичным было выступление т. Гарданова. Ему собрание дважды продлило регламент, но он все же не дал развернутой критики своих серьезных политических ошибок.

Партсобрание положило только начало борьбы с буржуазными националистами, окопавшимися в институте. Задача парторганизации Осетинского педагогического института заключается в том, чтобы до конца разоблачить буржуазных националистов Алборова, Дзагурова и их покровителей.

C. Кларин

«Пролетарий Осетии», 1937, № 96



НӘ ИУ НИЗЫХАТТ...

(Цыбыртәгөндәй)

Политикон аегъдауәй аивадон уацмыстәм фаутә хәссын, цәстү әфтауын әмәе әеппинфәстагмә күнәнәг кәнын... Ацы әбуалгъ-дзинад мах әспәты фыңғаг бәттәм 1937 азы бәстисәфтимә. Уәд фәтары сты ләгәвзәрстәй советон адәмты хуыздәртә. Уәд ирон литератураһыл дәр саубон әркодта – адәмы цәрайә чи цардис, уыдан «адәмы знәгтәй» агәпп кодтой: Беджызаты Чермен әмәе Дзесты Күыдзәг, Хъуылаты Созырыхъо әмәе Фәрниаты Къоста, Къосираты Сәрмәт әмәе Къубалты Алыхандр, Бекъойты Георги (Дзибка) әмәе Тыбылты Алыхандр, Әрнигон Илас әмәе Барахъты Гино, Малиты Георги әмәе Әмбалты Цоцко... Нә сә фәннымайдынән се ‘ппәты... Иу афтид ингәны къәйыл сын уәддәр күн ныффыссиккам сә рухсаджы наемтә...

Афтә әнхъәлың, әмәе сә цыма Къубалты Алыхандрәй хистәр ници уыд. Къостайы әмдугон, Байаты Гаппойы әеввахс хәлар, «Әфхәрдты Хәсанә»-ы автор, 65-аздзыд зәронд ләг уәвгәйә, 1936 азы архайдта йәхи «раст» кәнныныл йәе иубәстон удхорты раз: «Троцкистән базонән наәй, мәнән мәе бон наәу троцкист раиртасын...» Әвзорн поэт Хуытъинаты Цыппу Күыдзәджы чиныджен тыиххәй рецензи кәй ныффыста, уый Цыппуйән хорзмә наә расайдта – уый фаг әфсон уыдис, цәмәй йәе Цәгат Ирыстоны пединститутәй феддәдуар кодтаиккой. Әвәцәгән, уәззау рынчын кәй уыдис, уымә гәстәг аирвәз-тис ахсдҗытәй.

Кәй зәгъын ай хъәуы, 1937 азы стыр әнамондзинад уәлейә уырдыгмә рацыд әмәе кәд искуы әрәййәфта йәхи аккаг хәрам уавәр, уәд, әвәцәгән, Ирыстоны дәр. Чи зоны, афтә күнәе уыдаид, уәд наә фысдҗытәй фылдәр аирвәзтаид әвыыдәй. Әниу сәе ирвәзгә дәр чи акодта Коцойты Арсен әмәе Нигеры йеддәмә?! Уәвгә уыдонән дәр сәе уdtә ныщъцъист кодта уыцы бәлләхы заман.

Хорзәй нәм цы вәййы, уый нәхи цәстү нә ахады. Цас хахуыртә нәм фәфыстой әрмәст Брытъиаты Елбиздыхъой тыххәй дәр! Уыцы фыдгойтә әмә цыыфкалән ныхәстә сәхин он бакодтой – абоны бон дәр «Хазби» не суәгъд и сә хәрамы ахәстәй... Кәнаә Гәдиаты Цомахъы әмдзәвгә «Хур ныккаст...» 1925 азы мыхуыры куы фәзындис, уәд ыл алышыд фәкалдтой әмә уәдәй нырмә 60 азы дәргъы рухс нал федта...

Нылләг этикон әмә эстетикон әмвәзәдыл чи фәләууы, уыдон, хъыгагән, аbon дәр нәма уадзыңц сә миниуәг. Цәгат Ирыстоны фысаджыты VIII съезды трибунаһайә райхъуыст тутмондаг хахуыртә. 1937 азы, әвәдза, хахуыргәндҗытәм сәзырд дәрнич бауәндыдаид «адәмы знәгты» әмдзәхдон ай куы фестын кәной, уый тасәй, фәлә ныр афтә зәгъән ис әмә съезд әмгуырәй растади сә ныхмә, худинаджы гакк сыл әрәвәрдта. Альманах «Литературная Осетия» 70-әм номыры куыд фыссы, афтәмәй сә иу рәхджы йә рәдыд бамбәрста әмә стыр хатыр ракуырдта. Дыккаг та... Уый хистәртәй у, әмә йын съезды раныхас фыщаг сонт ми нау – политикон әгъдауәй фысаджыты цәстүфтауыныл ма амәй размә дәр зәрдиагәй архайдта. Царды фәтк у ахәм: иутәм фылдәр тых, фылдәр курдиат вәййы, фылдәр зонындинәйтә райсыңц, әнувыдәр вәййыңц сә сәйраг хъуыддагыл, иннәтә – къаддәр... Әмә уәд дыккәгтә хәхтә әмә быдыртә тыхмийә хъумамә әмвәз кәной? Әви къуыппытә әмә обәуттә хъумамә хәхтән ингәнтә скъахой, уым сә нышпарой әмә хәхты ном хәссой сәхәдәг?! Раст афтә рауад хъуыддаг 1937 азы фәстә: гәххәтт хъуләттә кәнын чи зыдта, уыдон «стыр фысаджытәй» басгуыхтысты, бәрzonд бынәтты дәр рабадтысты... Фәлә цардән сайән нау, рәстәг ницы хатыр кәны.

Паддзахиуәттәнәг идеологияи номај спекулятивон тохтә змәнтын, хи фәлвых уацмисты әмә хи царды әнцойдзинады сәрвәлтау дзы әнауәрдонәй дыууәрдәм къубәлттә къуырын нае литератураһы суант 20-әм азтәй фәстәмә фәзын-фәзын кәны хәлуарәдҗы маргджын тынау. Уый-иу раздәр иугай рәнхъытә, иугай уацмистә рацахста, стәй куыд фәстәмә ныхъуырын байдыдта суанг авторты дәр. Хъыгаг хабар у, фәлә йын әнаә зәгъгә нау: ацы ультраклассон къухбакәнәнтәй-иу спайда кодтой нае хуыздәр фысаджытәй чидәртә. Алчи дәр сә йәхи әнхъәлдта фәстаг тәрхоны бардҗын революцион критик.

Нæ быхстой кæрæдзийæн. Гæппæввонгæй лæууыдысты суант Хетæггаты Къостамæ дæр, сæ «рентгены» йæ рауын-бауын кодтой, йæ рæнхъытæ йын туткалгæ рæдывтой æмдзæвгæты контекстæй æмæ йыл ардауæн ныхас кодтой. Зæгъæм, Барахъты Гино 1928 азы фыста: «Æз топпæй нæ хъазын», – зæгъы Къоста, – «æхсаргард ысласын мæ бон нæу мæнæн». Маст райсыны зæрдæ нæй Къостамæ. Æрмæст иу кæны адæмы ныхæстæй хæцынмæ знагимæ».

1924 азы 23 ноябрь «Рæстдзинад»-ы фæзындис Цомахъы æмдзæвгæ «Хур ныккаст...»

ЦИНИИ-ы архивы Къосираты Сæрмæты фондæй кæддæр рафыстон иу æрмæг, «Цомахъы диссæгтæ», зæгъгæ, йæ бынмæ фæсномыг «Унал» æмæ ма ноджы «Мæскуы, 30.XI.24». Уырнгæ дæр мæ нæ кæны, уый Сæрмæты фыст у, уый, фæлæ иу къорд æууæлмæ гæстæ афтæ уайы. «Кæуыл хъарæг кæны Цомахъ» – фæрсы автор. – Ног царды! Кæцæй зоны, «цард кæй фæуыдзæнис», уый? Max нырма ныр рапидтам цæрын. Авд азы ѕеддæмæ ныл нæма цæуы стырмæ. Стæй цард-зæрдæ кæмæй зайы: иумæйаг цард, фæллойгæнæджы хистæрдзинад, æхсæны цард – «размæ цырддæр чи тындзы», ахæм царды чи нæ уал æйяфы. Кæуыл кæуы? – Йæхиуыл кæуы. Фæлæ цæмæн хъæуы ахæм зарæт «Рæстдзинад»-ы фыссын? Ног царды «фарсхæцæг» уæвгæйæ, уацгонды автор Цомахъы цæсгомы раз йæ къухтæ тилы, фæлæ нырма уый дард у куынæггæнæг критикæйы архайдæй.

Нæ критикæйы рагæй-æрæгмæ дæр ахæм тенденци ис, æмæ аивадон уацмысы алы хъуыды, алы фæлгонц дæр комкоммæ баст фæцæуы фыссæджы мидунеимæ, йæ дунеæмбарынады позититимæ. Зæгъæм, Тыбылты Алыксандр Цомахъы «Царды фæйлауæнты» поэтикон нывæстыл къаддæр дзуры, йæхи моралон-психологон уавæрйыл та йын фылдæр. Уый бæрæг дары Алыксандры хъуыдыйадарæзтыл дæр: «Йæ бар куы уыдаид Цомахъæн... Иу афоныл Цомахъ, йæхи нал баурæдта... Уæд Цомахъы риумæ бахъардта зæрдæхалæн mast... Цомахъ бамбæрста... Нал бабæллыц уæд Цомахъ... Асаст йæ тых, бæллыцис мæлæтмæ... Йæ тохæй тынг сфæлмæцыд... Цомахъ йæхи бандъардта иунæг æмæ мæтуыр... Бафæллад Цомахъ... Æгæр раджы бафæлладис Цомахъ... Ныр хъарджыты рæстæг нæу... «йæ тигъ раздæхта цардмæ»... «сфæлмæцыд адæмæй...» Ацы патетикон риторикæ дард хицион у 1937 азы куынæггæнæг демагогийæн.

Афтәмәй Тыбылты Алыксандр, әмтгәй райсгәйә, уыди тынг хиуылхәңгә критик, әмбәрста хорз әмә әвзәр, аудгә ахаст дардта курдиатджын фәсивәдмә. Гуымиры хуызы критикә кәнү Гино Фәрниаты Къостайы. Къоста афтә кәм зәгъы йә иу әмдзәвгәй: «Базон мә сагъәс, мә мәт!», уым ын Гино «әмбарын кәнү»: «Нә, дә рынтә ахәрәм, наә наә әвдәлә! Стыр социалистон цард аразыны хъуылдаджы ләуд стәм мах...» («Размә», № 1, «Рәстдзинад»-ы литературун фарс, 1928 азы 6 июнь). Куыд йә сәрмә хаста, йәхицән бар куыд ләвәрдта Гино кәстәр фәсивәдимә ахәм әвзагәй дзурын? «Зон чи райдыдта фыссын, уый куы рәдийә, уәддәр диссаг нәу, стәй уыйбәрц зиан дәр нәу әрхәссиңаг. Мәлләг, тала бәлас у тасаг әмә йә сраст кәндзыстәм иу хатт куы уа, уәд», – адон дәр сты Гинойән йәхи ныхәстә («Размә», № 2). Уәдә Фәрниаты Къостамә куы федта ахәм рәнхъ. «Нәй мын мә царды әмбәлттә...», зәгъгә, уәд ын зәрдәхалән ныхас цәмән зәгъы: «Тынг хорз у уый! Мах та уымәй тәрсәм әмә тарстыстәм, куы дын разына әмбәлттә, зиан кәнәм наә куыстән уәд». Фәрнионы әндәр рәнхъ – «Иунәг у ме ‘мбал – мәләт» – та расайдта Гинойы ноджы карзәр ныхас: «Уый дәр бәззы. Раст дә аккаджы фәндагыл ләуд фәдә».

«Есенинцина»-имә тох кәнгәйә Барахъы-фырт сәйраг мысанән равзәрста Фәрниаты Къостайы. Азәй-азмә фылдәр зәнгтә зынын байдыдта Фәрнионән. Әлпүпфәстагмә йә сәрүл рахәңдис Тыбылты Алыксандр. 1930 азы уый фыста: «Иуәй-иутә комкоммә аныхъуырынмә хъавынц Къостайы, сә бон ыл куы цәүид, уәд ын йә хурхмә кард ныддариккәй... Уанцон нәу, гормәттә! Ләппын фыссәдҗы дә быны акән, дә къахәй йыл бацу әмә йә зәххы әмхуызон скән, уымәй әнцондәр цы ис... Әвәрын хъәуы наә ног фысдҗыты, хәлары цәстәй сәм хъәуы кәсын!. Иә рәдьдәттә йын йә цәстмә бадарәм Къостайән, йәхәдәг дәр сыл хъуамә басәтта, баххуыс кәнәм, цәмәй фидар ныллаууа пролетарон фысдҗыты рәнхъты, фәлә йә әргәвдәгә цәуыл кәнәм?»

Кәй зәгъын ай хъәуы, Фәрниаты Къостайы хуызән курдиатджын фыссәг йәхәдәг дәр дзуапхъом уыдис Гинойән әмәйин фененин кодта йә сәрсәттән «метод»-ы әнәхъоладзинад, йәхи ныхмәй йын ай фездәхта, афтәмәй: «Әз зәгъын: наәй нәм иунәг фыссәг дәр, әнкъард замантә кәуыл наә вәййы.

Зәгъәм, Гинойән йәхи тыххәй. Цымәе уымә нәй, «есенинцина» кәй хоны, ахәм? Гино фыссы йәә јемдәвгә «Дон»-ы:

*Зәрдәе нытталынг и, зәрдәе ныссай...
Донмәе тарагәй ис ахәм әгъдау:
Бонтае әрвиты фыдәй...*

Дардәр та фыссы:

*Ног та куы ратыхсын мәтәй әвзәр,
Доны бил ләугәйә талынг изәр, –
Донмәе әнкүардәй кәсын...
Дурты әхсәнты ‘мә дурты сәрты
Дон дәр ызғюоры йә алы фәрсты...
Донәй мәм хъуысы хъәрзын...*

Цымәе цәуыл нытталынг ис Гинойы зәрдәе, цәуыл ныссай? Циу уый? Цы хуыйны? «Есенинцина»? Гинойән йәә зәрдәе мәнгәй сау нәү: уый афтәе зәгъы, амәе, дам, рәстәй цәрән нәй ныры дуджы. Әвәццәгән, уымә гәсгәе ис цәрән әрмәст гәды амәе гадзрахатәй. Афтәе зәгъы:

*Хәлар ләг, әрцу-ма!
Уәндүн дә фәрсын:
Цәмән у, – әрдзур-ма,
– Зын растәй цәрын?
(Жемдәвгә «Зәгъ!»)*

Цы загъәдуа ацы фыстәй та? Гиномәе гәсгәйә нәй рәстдизи- над советон хицауадмә. Иттәг ай бахыгдардта, әвәццәгән. Иунәг уыд Гино, раст чи дзуры амәе чи кусы, ахәм, амәе зәгъы:

*Фәрсын аз нә арвы,
Нә хуры әргом,
Фәләе сәм нәй аргъы
Мә дзырдән кәрон...*

Гино у зәронд советон кусәг, стәй зәронд партион, амәе кәд уый тыхсы «әнәе сәрибәрәй», уәд әрыгон фысджытә цы

бакәеной?.. Аз афтәе нә зәгъын, әмә Гинойы фыстытә сты советон хицауады ныхмә бәлвырдәй; фәлә ацы фыстытә уый бәрәг кәнынц, әмә дәхи ңастьы къала бәлас күү уа, уәд искәй ңастьы әрду ис, ууыл әгәр сагъәс кәнын кәй нә бәэззы.

Мәнмә гәсгәйә нә царды уаг күүд у, афтәе хъуамә алы ләгмә дәр әхсар уа, йә зәрды цы ис, уый зәгъыны фаг. Ахсар уый фаг кәмә нәй, уый фыссәг дәр нәү, стәй нә царды дәр нә бәэззы. Афтәе мачи әнхъәл уәд, әмә нәм нәй нә фысаджыты әхсән, йә зәрдәйы дзаг чи нә әвдисы, ахәмтә. Ис нәм ахәм «хәзнатә» дәр. Зәгъәм Гинойә Барахъты. Уый йәхәдәг әргом зәгъы йә әмдәзәвгәй «Фыссәгмә»:

Ныуудаз-ма, нә фыссәг, әвдисын дә зәрдә, –
Цы дзурыс дә зәрдәйы маст?
Фыдәвзаг дзыллатән дзырддагән әгәр дә,
Әмбәхс уал дә фәндирүү хъаст.

Нырма уал дә бынат кән авд дуары фәстә...
Ды бамбәхс дә рыст зәрдә дард...

Күүд уыннут, афтәмәй уын раст загътон уәлдәр. Ацы әмдәзәвгә бынтондәр әргом кәни йә фыссәджы зәрдә. Фыссәг афтәе зәгъы: дзырды бар, дам, нәй советон хицауады раст зәрдәйы хъуыдатән, әмә, дам, әмбәхсүт уә хъуыдатә. Ахәм әмдәзәвгәтә әппиндәр нә литературәйи нә хъауынц, стәй син мыхуыры хъуамә бынат дәр ма уа... Ноджы ма афтәе зәгъы:

Мәргәджын кәлмытау дын хәрдзысты дә фәрстә
Ныр – цалынмә феной дә мард...

Иудзырдәй, адәм сты мәргәджын кәлмытә, Гино та – «Тбай-Уацилла»... Нә бәэззы адәмь мәргәджын кәлмытә хонын. Гинойән әмбал нал ис адәмь әхсән, иу дзы уый хуызән нал у? Нә бәэззы афтәе бәрzonд хи әвәрын...

Федат! Йәхи бынтондәр «Марксы фырт» чи хоны, уыдоныл дәр әрцәуы ахәм ңаутә...».

Ахәм дзуапп радта Фәрниаты Къоста Гинойән, уымән йәхи дәрәхсәнгәнәг «метод»-әй ңаутыр пародийы хуызы спайды

кәнгәйә. Гино ма афәлвәрдта йәхицәй «есенинцина» аппарыныл, Фәрнионы загъдау, «уырыссаг литературәйә йә къабазәй» йәхәдәг кәй әрбаласағау кодта ирон литературәмә, уымән йәхи сфералдыстад бахъахъәныныл, фәлә дзы ницы раудис. «Дон» әмә «Фыссәгмә», дам, сты мә райдианы фыстыгтәй әмә, дам, фәзындысты 1912 азәй 1924 азы әхсән, зәгъгә, уыңы ныхас нә раудис фидар аргумент. Әвәцәгән, Барахъы-фырты зәрдә иучысыл йә позицимә фехсайдта әмә Ыыл сәтты: «Әз афтә зәгъәг нә дән, әмә мә фыстыты хуызән никүы ис. Фәрнийы-фырт цы ссардта, уыдонәй ма дзы, чи зоны, әвзәрдәртә дәр разындәнис...»

Къостайы уац «Критикә әмә литературәйы тыххәй» рухс федта «Хурзәрин»-ы (1928 азы 6 июля, № 24), Барахъы-фырты дзуапп «Мәстү кәнинц әгәр» та «Рәестдзинад»-ы (1928 азы № 52; Кәс чиныджы: «Барахъты Гино. Уәлладжыры кадәг. Чинигуадзән «Ир», Орджоникидзе, 1975, ф. 402–403).

Политикон азымтәй Нарты Сосланы хъәзтытә кәнин 20-әм азты кәрөн сисиц ирон литературон змәлды әрвилбонон хъуыдаг. «Революци йә зәрдә кәмән нә райста», «революцимә йә чылдым чи сарәзта әмә афтәмәй йә ныхмә тар хъуыдты чи фыссы», «къуылымпы йеддәмә ног цардән чи ницы дәтты», ахәмтыл нымад әрцындысты «Къубалты Алыксандр әмә әндәртә». (Кәс Дзанайты Сергейы уац «Ахуыр хъәуы» «Размә»-ый 2-аг номыры).

Кәд 1922 азы раңаугә альманах «Малусәг» әртә азы фәстә Тыбылты Алыксандр схуыдта «нә царды зынгә факт», ирон сфералдыстадон курдиәттә сәхицән тырысайыл кәй хъумә банимаиккой, ахәм, уәд ай 1930 азы та Гәдҗиты Степан схуыдта «националистон ахуыргәндты оргән», «буржуазон идеологи» кәй хъуыдты сты, ахәм («Хурзәрин», 1930, № 85). Уац хуыйны «Бацәттә кәнәм кадртә». Галаты Степан та 1932 азы Ростовы цәүағ журнал «На подъеме»-ый 1–2-әм номырты фыста «Малусәджы» раздзырды автор Бекъойты Георгий (Дзибкай) әмә иннәтты тыххәй: «...Конечно, мы Бекоевым не отказываемся дать звание махровых националистов-шовинистов, контрреволюционеров... Пусть они, Бекоевы... лакейничают перед своим главным патроном – международным капиталом».

Ахъаззәгтә дзы әруадис Фәрниаты Къостайыл дәр: «Насколько правильно агитировать за лапти в эпоху социализма...

Это не взгляд партии, это антипартийный взгляд, взгляд троцкиста Фарниона...» Фærнион, дам, «пролетарон поэзийы ныхмæу», «халтурæйы фарс у», бирае, дам, ис йе ‘мдзæвгæты «Есенины нотæтæ, Есенины пессимизм дæр»... Иу ран æм: «Фарнион говорит устами классового врага, кулака», иннæ ран та Хетæджы-фыртыл дæр нал бацауэрста: Фærнион, дам, «выкрал у Хетагурова Коста его националистические, шовинистические мотивы. Перенял у него худшие, отрицательные стороны его творчества...»

Чи уыдысты Гæджиты Степан дæр æмæ Галаты Степан дæр? Мæ дзуапп цыбырæй у ахæм: Бекъойты Георги æмæ Фærнионы цур ничи уыдысты, фæлæ йæ куыд уынæм, афтæмæй лæгæн йæ цард марг фестын кæнныны фаг налат æмæ цъаммарæй хорз равдыстай сæхи... Æмæ цæуылнаæ хъуамæ ацæуæм дардæр æмæ цæуылнаæ бафæрсæм афтæ дæр: чи уыдис Дзанайты Сергей дæр Къубалты Алыксандр «æмæ æндæрты» цур? Цы стыр хæзнатæ нæм æрбахаста йæхæдæг йæ дæргвæтин цардæргъы, цæмæй йын ферох кæнæм йæ кæддæры агрессивон схъиудтытæ?

Искæй хардæй хатыргæнæгæй чи равдисы йæхи, уый йæ, бæгуыдæр, кæндзæнис уæды дуджы æфсон, æхсæнады иумæйаг ахаст, дам, ахæм уыдис, абон, дам, æндон дзурæн у æмæ афтæ дардæр. Фæлæ уæд Къубалты Алыксандрмæ куы разындиндис уыйбæрц хъару, цæмæй йыл басæтта, æмæ йæ бон, троцкист циу, уый базонын кæй нæ у, уæд уымæй «къуырмадæртæ» куыд агæпп кодтой йæ цуры æппæтzonæ «идеологтæй» æмæ «теоретиктæй»?! Дзырд хъуамæ цæуа æрмæстдæр реалон адæймæгты удыхъæдыл, сæ моралон-эстетикон позицитыл æмæ принциптыл.

Гæджиты-Галаты Степанты æмæ ахæм «гиенæты» æнæкурдиат быдыргæтæй ацал-аяул азы фæстæ цыфæнды дæр ахъуиды кæн æмæ зæгъ, фæлæ литературае циу, уый чи æмбæрста, курдиаты стъæлфæнтæ кæмæй æрхæцæ ис мах дуджы онг, уыдонæн хатыргæнгæ не сты 30-æм азты æвирихъау рæдытæтæ. 37-æм азы хъаймæты фæстæ ма нæм сфаæлдыстадон интеллигенцийæ чи бæззадис? Æз ам æрмæст фысдæжиты кой кæннын æмæ сæ «ранымайдзынæн»: Коцойты Арсен æмæ Нигер... Уыдонаы цур, Есенины загъдау, «других и нечего считать...» Мæ амонд у, æмæ мæ «есенинщина»-имæ тохгæнджытæй ничи хъусы!..

20–30-æм азты æмбал кæмæн нæй, ахæм æнæбыхсындзинад

әвдистой нә критикгәндә тә әмә иуәй-иу әңгәг фысаджытә кәрәдзимә, сайраджы та нә литератураһы ахсажиагдәр архайджытәм. Сәрысуангәй сәхи башхъәлдтой ног эстетикәйи тырысаһәсджытә, әңгәтдинадәй та сфаәлдыстадон кусджыты раз гуымиры хуызы әвәрын байдытой дәлтъур домәнтә, әнкъард ахорәнты агуыртой антиреволюцион, антипролетарон, антисоветон ныхылдтытә – уый хыгъд цъәлхъәр гыбар-гыбур нымадтой әңгәг революцион аивадыл...

Кәй зәгъын әй хъәуы, ацы гуылмыз домәнтән сә ратәдзәнтә ирон литератураһы әдде уыдисты, номәй-номмә та ВАПП әмә РАПП-ы хъуыдтытә, әрмәст сә бынәттон уавәрты схоластон хуызы раздух-баздух кодтой, фылдәр хаттиу сә ницыуал сәрфат ныууагътой. Бынтондәр рох цыди литературон сфаәлдыстады хуыматәг心理学 әмә, чи цыфәнды ма ныффыстаид, уәддәр ын дзы агуыртой сыйывд баст-дзинәдтә авторы дунеәмбарынадимә, уыдтой дзы йә сусәг «тәссаг» хъуыдтытә әмә зәрдәйи уаг. Әппүнфәстагмә хъуыд-даг цыдис гамхудтә тонынмә, фыссәгән йә дәргъ, йә уәрх сиу кәнүнмә.

Кәд зәххы цъарыл иууыл рагондәр чингүиты әмә къухфыстыты ис адәймаджы сагъәстә, йә катай, йә тас, йә зәрдәхсайд, йе цоппайагәй тар ахуырст, әнкъард, йе та ком-коммә дәр фыдохы хъынцъымтә, уәд советон фыссәгән уыдәттәм әдәрсгә бавналаң нал уыдис, адәймаджы бирә әнкъарәнтәй ма йә бар уыдис цин кәнүн, зарын әмә ка-фын... Ирон литератураһы, нә мыхуыры абоны онг дәр ма вульгарон социология кәронмә нә ныддәлдзиниг ис, әрмәст кәддәры хуызән хәстмондаг әмә цәрдхъом нал у, уымә гәсгә райста әндәр хуызтә. Сәйраг дзы сты дыууә бәлләхъ: иу – адәймаджы әңгәг удысконды раз, әхсәнады низыхатты раз мыхуыры дуәрттә әспәт амәлттәй дәр ахгәдәй дарын. Иннә – фадат уәвгәйә, әнәуынен фыссәжды ныхмә идеологон-политикон тох самайын, йе сфаәлдыстад ын кәддәры әлгъаг мадзәлттәй фәлгъяугәйә.

Кәд фыссәг адәмьи фырт, адәмьи хъәбул у, уәд ын афтә бардзырдгәнәт мачи хъуамә уа: дә мадмә дә цин әвдис, фәлә дзы дә сагъәс, дә мәт бамбәхс!..

1952 азәй фәстәмә баст дән ирон мыхуыримә. Йә редак-циты фылдәр хатт ахәм адәм фәкусы, әмә син сфаәлдыста-

дон коллективтæ зынтæй схонæн вæййы. Газеты, журналы кæнæ чиныджы тыххæй йæхимæ бæрнничи фæисы. Нæ литератураæйы, нæ культураæйы фидæны кæйттæ нымайынц «стыр ныхæстъл». Алкæй дæр сæ ӕндавы ӕрмæстдæр йæхи дзыбандыты хъысмæт. «Æддагон» авторты фыстытæн та 30-æм азты «диагнозтæ» ӕвæрынц: «Идейон ӕгъдауæй лæмæгъ у», «ӕгæр тар ахорæнтæй фыст у», «йæ хъуыды ӕмбæрстгонд нæу» ӕмæ афтæ дарддæр...

«Фысс афтæ, ӕмæ дæ бон куыд уа сæ ауæй кæнын...» – нæ мæ рох кæны кæйдæр рагон фæдзæхст.

АХУЫРГ ӨНӨГӨН ӨХХУЫСЕН

МЗОКТЫ Асләнбег

ДЗЕСТЫ КУЫДЗӘДЖЫ «ФӘНДАГСАР УАСТЫРДЖИ»*

(2 сах.) 11-әм кълас

Урочы темә. Дзесты Күйдзәджы цард әмә сഫәлдыстадыл қыбыр афәлгәст. Йә курдиаты сәрмагонд әүүәлтә.

Уацау «Фәндагсар Уастырджи»-йы философон мидис, йә сюжет әмә композици, йә сәйриг фәлгонңтә. «Фәндаджы» темә уацауы. Фыссәджы этикон фәдзәхстытә.

Литературәйи теори: литературон архетипы әмбарынад.

Уацау «Фәндагсар Уастырджи» Дзесты Күйдзәг ныфғыста 1980 азы. Ацы уацмыс ирон литератураиртасджыты тә нымайынц фыссәджы стырдәр әнтыстыл. Мамиаты Изетә бәстон әвзары уацауы сюжет әмә әр҆цәуы ахәм хатдзәгмә: «Дзесты Күйдзәджы фәстаг уацау – царды фәдил сагъәсты хатдзәг – у авторы хәрзәвәткон-намысон ныстуан йә фәстагәттән, нә абоны фәлтәрән». Мамионимә разы у Джыккайты Шамил дәр. Поэты цәстәнгас у ахәм: уацмысы сюжет – хуымәтәг, уәләнгай, иугъәдон, фәләе йә мидис – уәрәх әмә арф, «адәмы цард уацауы әвдист цәуы идеалон хуызы: уыдан сты уәздан, рәдау әмә аудәг». Шамилы хъуыдымә гәсгә, «Күйдзәг уарзта адәмы әмә сә әвдиста, йә бәллицты сә күйд уыдта, афтәмәй». Абоны боны цәстәй аргъ кәнни Күйдзәджы уацауән фыссәг Гусалты Барис. «Фәндагсар Уастырджи», Барисы хъуыдымә гәсгә, «у сыгъәдәг романтизмы әхсист». Әмә цы? – фәрсси иртасәг. Ницы. «Уыдәттә йә әппиндәр нә хъигдәрынц, фыссәг ма сын йәхәдәг хорзы баңыд, ног хуызы сә фәңәрәцәг кодта ног рәстәджы әүүәлтә – уавәрты.

Үәдә күйд ахуыр кәнни хъәуы хистәр кары ахуырдзаутимә Күйдзәджы уацау? Мә педагогон фәлтәрддзинад амоны **дыу-уә варианты ахәм күистән: фыңцаг** – байу кәнни дыууә урочы әмә саразын **урок – семинар**. Ахәм урок баңеттә кәнни әнцион

* Кәрөн. Райдиан кәс фароны 8-әм, 12-әм әмә ацы азы 9-әм номырты

нæу: рагацау ахуырдаутæн раттын хъæуы сæ раныхæсты темæтæ, уйдонмæ равзарын ахуыргæнаæгæн йæхицæн иртасæн чингуытæ æмæ уацтæ фыссæджы сфæлдыштады тыххæй. Скъоладзаутæ хæдзары æмæ библиотекæйы бакусдзысты ахæм æрмæгимæ æмæ ныффысдзысты рефераттæ (уйдонимæ семинары æмкъласонты раз зæгъдзысты сæ хъуыдзæтæ). Ахæм урок – семинары бацæуæн ныхас æмæ хатдзæг уроучы кæрон хъумæ скæна ахуыргæнаæг йæхæдæг.

Урок – семинар.

Пълан

1. Дзесты Күйдзæджы трагикон хъысмæт: курдиаты рæзæнтæ æмæ фæлварæнтæ.
2. Адæймаджы уæвынады æнусон фарстатае «Фæндагсар Уастырджи»-йы.
3. Уацауы сюжет æмæ композици. Литературæиртасджытæ уацауы тыххæй.
4. «Зæххон хуыцæуттæ» адæмы ‘хсæн (Дзаххо æмæ Дзиттайы фæлгонçтæ).
5. Бинонты фарн æмæ æгъдау Күйдзæджы уацауы.
6. Дзитта – Нарты Сатана – сылгоймаг æмæ æфсины идеал.
7. Цы у æцæт уарзондзинад æмæ йæ куыд равдыста Күйдзæг?
8. «Фæндаджы» темæ уацауы, йæ философон мидис.
9. Аердзы нывтæ æмæ сæ нысаниуæт уацауы.
10. Уацмысы символикон ном æмæ йæ ахадындзинад.
11. Күйдзæг – ирон æвзаджы дæсны. Уацауы «хуымæтæг» æвзаг æмæ йæ аивадон фæрæтæ.

Дыккаг вариант – урок – анализ, уацмысы равзæрст ахуыргæнæджы фарстытæ æмæ хæслæвæрдтæм гæсгæ скъоладзаутимæ. Дæттæм ахуыргæнæгæн æххуысæн ахæм урокмæ хъæугæ æрмæг (бархийæ дзы пайды кæндзæн).

Уроучы эпиграф –

Уæзданæй дæ нæ амбылдтаид иу дæр,
æнækъæм арвау – хурзæрдæ, сыгъдæг.

Хъодзаты Ахсар

Къласы къæйыл – фыссæджы портрет, къухæйфыст плакаттæ, Күйдзæджы чингуыты равдыст, йæ хæстæджыты æмæ йæхи къамтæ.

Ирон фысджытә әмә литературәиртасджытә Күйдзәджы тыххәй

Айфыщаг «Фидиуәджы» рацыдис Дзесты Күйдзәджы таурағъ «Хорхәссәг». Күйдәг хорз зоны хохбәстә, йә әрдзы миниуджытә, йә адәмы цард әмә әғъдәуттә. Зоны хәххон зымәг сындағтай кәй ләсі дәләмә къуылдымтәм, адгуытәм әмә иу әхсәв бынтондәр кәй әрхъуызы... Ницы ирвәзы Күйдзәджы ңастанай, йә къәрцхъусәй. Гөемә удәгасәй ләууынц адәймаджы ңастанты раз Күйдзәджы фыст нывтә.

Рәсугъд, аив раудысты «Хорхәссәг»-ән йә алы сурәттә. Ис нывағтауыны дәсныйад Күйдзәгмә. Җастан сисын нал фәкомы йә иуәй-иу нывтәй.

Уәлдай зәрдәмә ңауы йә нәртон әвзаг. Күйд зыны, афтәмәй Күйдәг йә алы дзырд дәр лыстәг тәрәзтәй бары әмә афтәмәй нывәнди йә ныхас.

Тыбылты Алыксандр

Дзесты Күйдәг у советон фыссәг, курдиатджын фыссәг, ирон аив литературәйы әрцахста стыр бынат, ирон аив прозәйи Күйдзәджы номәй стырдәр нәмттә нырма бирә нә разындзан.

Нә фыссәгән йе стырдәр миниуджытәй иу у уый, әмә тынг хорз зоны ирон адәмы цард – Хуссарәй – Җәгатәй, ивгъуыд цард дәр әмә ног цард дәр... Җәйдәрииддәр тыххәй фыссы йә радзырдты, уый зоны хорз, федта йә, сахуыр әй кодта. Хъәздыг у йе ‘взаг, бирә хорз фадәттә йын аразы йә күисты.

Нигер (Дзанайты Иван)

Мә фәлтәр йә эстетикон ахуыр райдыңта Күйдзәджы уацмыстәй. Йә райгуырән хәхты сәрмә цы хур зили, уый хъарм ис йә туджы, уый рухс кәлес үй алы дзырдәй дәр. Ирон фысджытәй мә карәнтә чи ис әмә мәнәй қәстәр, уыдан схъомыл стәм Күйдзәджы аивадыл, күйд чинигкәсджытә әмә литератортә. Йә аив мидбылхудт, йә карз ныхас, йә лирикон пафос әмтад бакодтой йә уацмысты, әмә сә уый кәнни фидыцджын әмә цардхъом.

Күйдзәджы хуызән рәсугъд әмә тыхдҗын курдиат, уый хуызән ләгуарzon әмә әппәтәй аив адәймаг куы райгуыры

әмәе рахъомыл вәййы, уәд уый әгас дзылләйән арфәйы әмәе фарны хъуыддаг у.

Джусойты Нафи

Куыздәг сәйраджыдәр у радзырды зәрингуырд. Куыздәг у радзырды курдиатджын поэт – ныхастәнәг, таурәгъгәнәг, йәе әвзаг та диссаджы поэтикон, эмоцион, нывджын, сыгъдәг ирон әвзаг.

Гафез (Гаглоиты Федыр)

Ирон прозәйы дәснитәй иу у Дзесты Куыздәг. Хъәздыг әмәе бирәвәрсыг у йе сфаәлдыстад. Куыздәжды цардафыст йәхәдәг романы сюжет у. Зыныңц дзы советон системәйы негативон әүүүлтә; уынәм дзы, ирон фыссәг цы уавәрты кусы, уый. Сыгъд әмәе уырыд уыди Куыздәжды цардвәндаг: фыйайуу куист, скъуыдзәгтәй ахуыр, ахәстон, Сыбыр. Ахәм царды нәй системон ахуырад райсән, нәй әппәт тыхтә сфаәлдыстадән дәттән, нәй рәстмәе рәзән курдиатән.

Джыккайты Шамил

Дзесы-фырты курдиат уыд рәдау әмәе бирәвәрсыг, иттәг уәрәх – йәе кәсджыты аудитори... Йе сфаәлдыстадон әрмдзәф уәлдай хуызджын әмәе ирдәй рапром ис радзырды фәлгәттү. Ахуыргәндү хъуыдымә гәстә, ам комкоммә у Секъя әмәе Арсены фәдон. Нәе ахызт Куыздәг уырыссаг литератураейы фәлтәрдзинады, уәлдайдәр Чеховы традициты иувәрсты дәр – сә аив әмәе хъынңызымгәнәг юморимә, сә мидисы арф әмәе дзырды фәстаярцджын фәрәзтимә.

Мамиаты Изетә

Дзесты Куыздәг уыд, ирон советон литературае куы фәзынди, уәдәй фәстәмәе йын хәлар әмәе уарзонәй чи ләттәд кәнү, уыңы фысджытәй. Йәе сонты бонтә арвыста революцийы змәлды әмбуар, хъуыста революцион тохы зардҗытә... «Хорхәссәг» – уый уыди, Куыздәгән фыссәжды ном чи скодта, уыңы уацмыс... Ирыстоны ахәм хәдзар нәе баззад, уый кәм нәе бакастысты. Бирә баftyди Куыздәгән, бирә рухс бахаста ирон чиныг-кәсджыты зәрдәмә – чиныджен рухс, ләттән йе знон чи әвидисы, йәе абон әмәе йын йәе сом хъәздыг әмәе мидисджын чи кәнү.

Хуыгаты Сергей

Куыд нә ис, куыд, нә фыссәджы уәлхур амонд дәр: уарзәгой зәрдәйә ныфтыстай дә уацмыс, баради дзы дәхи зәрдә дәр... Уалынджы адәммыггаг адәмь зәрдәмә дәр фәңзыд дә куыст, уарzon сын сси, кәрәдзийән ай нымудзынц, бакәсма йә, зәгъгә. Уый, дә адджын хъәбул дзылләйи ахсән рад әмә кадимә цәрын куы райдайа, уыщы цинәй къаддәр нәу. Әмә ахәм хъысмәт әрхауд Куыдзәджы уацау «Фәндагсар Уастырджи»-мә дәр.

Гусалты Барис

Куыдзәджы уацауы ис бирәе **әнәзонгә ныхәстә** әмә **дзыранбәстытә**, уыдан баст уыдысты ивгүүид царды уавәримә (хәдзаримә, әрдзимә, фосимә әмә а. д.) Уыщы ныхәсты нысануатимә базонгә кәнын хъәуы ахуырдауты: **хъугом**, **гәрән** – сис, хордзен, уәлвәд, стәнхъ, **къәмисәнтә**, **къуыстил**, **рәстылдзу** адәм, **фыдвәндаг** фәңис, түгвидәг хәдзар, хохы цъассы, әндөн сарт, әфсән цурк, уылынг, халагъуд, азимаг фәңис, **къәссә**, мит рагәбына кодта, **хәлышнәрц**, әрчъиаг, дзала, **къуләг**, **үәйлаг** әмә бинаг нымәт, әдгуытә, иу адыли **бәрзондәр**, 2–3 уыдисны **дәргъән**, **дәрчъытә**, **далыс**, **уәргъуынта**, **дыууә** сәгъы донхъ сфынта, **хъәләкк** хорз, **рифтәгтә**, **къахкъәләттә**, **къаҳдзәфхәдтә**, цъисымы фәхуын, **хәстәмард** фәуын, **басгәрдәг**, **кәрдәгхуыз** хъәдабә, дзылакъуы, **саутә** скәнин, джипшәйфист хъуымац, **араугә** ацыд, гаккәй цәуын, тәвд хуырх, **хәдзарвәндаг**, фәңцъортт ласта, атәләт кодтой.

Дзырдаг – ома дзуринағ.

Әхсәдүнмә – хуымты дуртә уидзын, сыйгъдәг сә кәнын.

Фәсмын куыст – къумбилимә архайын, науәд тын уафын.

Уәләнгөн – сәрхъәд, хъайван хәдзары сәр әмбәрзынән.

Зиу – иумәйаг куыст искәмән феххуыс кәниහән, әнә мыйздәй.

Фыйяуттә дарынц **фос** – ома хизынц, уәтәры дарынц.

Урандык – урядник.

Цъаргәндтә – чыритә, уәливиҳтә.

Чыбыла – хъәдәй конд къәрта.

Цалдәр голы фугә әмә **бәрзы** цъыхырытәй – әндзәлмтә куырисбастәй, сә бинтә әмә къәдзилтә ныхмәвәрдәй – уырдыджы тулынән.

Лыстәг зәгъ – ставд ссадау мит, ләхурәг.

Мэрт – хорбарән хъәдын мигәнән, цәуы дзы иу авд-дәс джиранкайы бәрц.

Лыстән – хүйссәнуат хос кәнәе хъәмпәй.

Цатыр – сырды җәрмтәй арәзт халагъуд.

Нәлгүист – афәдзәзыд нәл фыс.

Йә баңгәуән ныхасы ахуыргәнәг әрдзурдзән Күйдзәджы цард әмә сफәлдыстады хабәрттыл, йә трагикон хъысмәтыл, бакәсдән ирон фысджыты әмә иртасджыты ныхәстә. Ратдзән цалдәр **фарсты** ахуырдзаутаң:

– Цәмән әмә цәй тыххәй ахәм стыр аргъ кәныңц Күйдзәгән ирон аив дзыруарзджытә, фысджытә, ахуыргәндтә?

– Күйдзәг әңгәйдәр у «ирон радзырыд зәрингуырд»?

– Зәгъут, Җавәр радзыртә әмә уацаутә зонут Дзесты Күйдзәгмә? Сывәлләттән цы радзыртә әмә пьесәтә ныффиства, уыдоны нәмттә дәр ма ранымайту.

Уый фәстә скъоладзаутә рахиздзысты Күйдзәджы уацау «Фәндагсар Уастырджи» **әвзарынмә**. Күист урочи цәудзән ахуыргәнәджы цәттәгонд **фарстытә** әмә **хәсләвәрдтәм** гәсгә. Рагацау уыдоны номхыгъд сауындзын хъәуы къласы къәйил, цәмәй сә ахуырдзаутә зоной әмә цәттә кәнөй сәхи урочи заман ныхас кәнүнмә (дискуссимә).

Фарстытә әмә хәсләвәрдтә уацаумә:

1. Җавәр уазәгуарзон, рәдау әмә фәрнджын рагон ирон хъәуы ном әримысыд Күйдзәг йә раздзырды уацаумә? Ныхасы адәм уыйбәрц карзәй цәуыл уынаффә кодтой? Җавәр ахсдиаиг фарста хъуыди уыданән алыг кәнүн рагуалдзәджы?

2. Цәуыл әмә цәмән банихас кодтой дыууә бәлләңдонь? Гәвдимә йә уазджытә Җавәр адәм фәкастысты?

3. Кәй бәрны-иу уыдысты **Әхсәйнаг** хъәуы фәндаг әмә хидтә? Җавәр уыд йә мызд фәндагаразәгән?

4. Дзаххо әмә Дзитта сә фысымты зәрдәмә афтә тынг цәмәй фәцыдысты?

5. Цы уынаффә рахастой ләг әмә ус әмә цәмән бazzадысты **Әхсәйнаг** хъәуы? Ссарут уацауы уыщы бынат, Дзаххо бәстон кәм радзырдта Гәвдийән йә балцы хабар, уый. Ләмбынәг әй бакәсүт. Җавәр дыууә хъуыддагыл гурысхо кодта **Дзаххо**?

6. Цәмәй байдында Дзаххо фәндагаразәджы куыст? Цәмән айхъуыст әегас комыл аразәджы кой? Куыд әмә цәмәй куыста Дзаххо хъәуәй әфцәдҗы бынмә?

7. Кәм сарәзта йәхициән Дзаххо халагъуд әмә цәмән? Куыд әмбырд кодта йә хор фәндагаразәг? Җавәр зонд бацамында Дзаххойән сидәргәс ус?

8. Куыд арвыстың сәғицәг зымәт Әхсәйнаг хъәуы Дзаххо әмә Дзитта? Сәрдү бонты Дзитта цы куыст кодта? Йә дәсны къухты кой цәмән айхъуыст адәмыл әмә йә цы хуыйынмә хуыдтой сыхаг хъәутәм дәр?

9. Кәм сферд кодтой хәдзар саразын ләг әмә ус? Куыд сләууыд йә къахыл Дзаххойы хәдзар? Чи сәм фәкаст уый аразынмә? Кәмән уыд әппәтәй әхсызгондәр уыңы хәдзары фәзында? Куыд хуыдтой Дзаххойы хәдзары әххуырст фый-йәуттә?

9а. Фиццаг уазәджы куыд арәвдз кодта Дзитта? Зыбыты иунәг ма уыдысты уыңы комы ләг әмә ус? Раргом кән Дзаххойы ныхәсты мидис: «Ард дын хәрын, не ‘фсин, адәмы уарzon хәдзар әдзәрәг комы наә, фәлә хохы цъуппыл куы цәра, уәддәр иунәг никәд уыдзән. Мәгуыр уый у, әмә бирә адәмы әхсән дәр иунәг чи вәййы...»

10. Фиццаг хатт Дзаххойы хәдзары чи бахсәвиуат кодта? Куыд сәмбәлдисты сә бәлцәттүл фысымтә? Цәмән бәрәг кодта фәндаг Дзаххо әфцәгән йә бынәй йә сәрмә къуыри дыууә хатты?

11. Радзурут, Дзаххойы хәдзарәй чысыл әддәдәр чи әрбинаят кодта, уыдоны тыххәй. Цы агуыртой хәхбәсты? Цәмәй феххуыс сты геологтән Дзаххо әмә Дзитта? Цәмән фәкаст Дзаххомә геологты хистәр Никъала Иваноффи ахаст диссаг?

12. «Адәймаг цал әвзаджы зона, уал ләджы у» – ахәм ныхас, дам, баззад наә фыдаелтәй». Цәмән әрләууыдысты ацы ныхәстә Дзаххойы зәрдүл? Раргом кән әмбисонды мидис.

13. Җавәр уыд Дзаххойы дзуапп Никъалайы фарстытән? («Цәмә гәсгә цәрэ ам зыбыты иунәгәй? Куыд разы у йә цардәй, цәмә фәбәллы әмә цы ‘нхъәлцау у?’»).

14. Ләмбынаәг бакәсүт Дзаххойы сыгъдәгзәрдә дзуапп әмә бамбарут ирон адәймаджы царды философи. Дәумә гәсгә, цәмән загъта Дзаххо йә сусәттәг зәрдәйы ныхәстә уырысаг геолог Никъала Иванофффән?

15. Радзурут, Дзаххойы зәрдыл чи әрләууыд йә ныры цардәй, уыцы иуәй-иу цауты тыххәй (фембәлд бәх кәмә нә уыд, ахәм бинонтимә; әртә бәлләңдоны, фыщаг хатт чи цыд ацы фәндагыл, уыдан). Цәуылнә райста Дзаххо әхца фәндаг-гонтәй әмә цавәр уыд йә дзуапп уый тыххәй бәлләңдәттән?

16. Цәмән әрләууыд Дзаххо сидзәргәс усы уыгәрдән Цыргъисән бон кәрдүнмә?

17. Цавәр зәрдылдарән ләвар ракодта Никъала Дзаххойән әмә цәмән?

18. Куыд афәндарастан кодтой фәzzәджы Дзаххо әмә Дзитта фәсхөхәй әрцәуәг фыййәуттә? Цавәр адәймагәй равдыста йәхи Дзитта? Цы загъта фосы хицәуттәй иу, хәрзбон зәгъынмә куы фездәхт Дзаххойы хәдзармә, уәд? Цәуыл уыд фыдәлтыккон таурәгъ «Рәду амә Алгъин»? Раргом кәнүт таурәгъы мидис. Цавәр ләвар ракодтой фыййәуттә Дзиттайән әмә цәмән?

19. Цәуыл уыд йә мәт әмә сагъәс Дзиттайән, Дзаххо фәндаггонты размә куы араст вәййы, уәд? Куыд цәттәе кодта йәхи Дзаххо әффәгрәбынмә? Куыд әмбәрста Дзаххо, «йәхи цәсгом цы хәс әвәры йә разы, уый»? Уый цавәр «хәс» уыди? Ссарут уацауы тексты дзуапп фәстаг дыууә фарстән.

20. Куыд ссардта Дзаххо ауындзәг цыйтимә чи бадзәгъәл, уыцы бәлләңтты, әмә сә куыд фервәзын кодта мәләттәй? Кәй әңгәс уыди Дзаххо әдде бакастай, фәндаггонтә йә куы ауыдтой, уәд? Цы федтой фәндаггонтә, Дзаххойы хәдзармә куы ныххәңцә сты, уәд?

21. Цавәр арфәйи ныххәстә загъта уазджыты хистәр Дзаххойән, нуазән әм куы ‘рцыд, уәд? Куыд афәндарастан кодтой сә бәлләңтты ләг әмә ус? Цавәр ләвар – «аслам дзаума» – ныууагътой уыдан Дзиттайән?

22. Абарут Дзаххойы хәдзары уавәр, уазджытә дзы куы вәййы, әмә сә фысымтә куы афәндарастан кәнынц, уәд («Афтә сын рауайы алы хатт дәр. Фәндаггонтә сәм куы вәййынц, уәд сә къаннаег хәдзар куывбадәг бинонты хуызән вәййы. Хъәлдзәг ныхас, зәрдәбын гаджидәуттә, таурәгътә, аргъ-әуттә. Гъе, фәлә бәлләңттә куы аңауынц, уәд та хәдзары къултә дәр цыма нырхәндәг вәййынц... Суанг ма Муртакк дәр нынкъард вәййы»).

23. Кәмә әхсайдта Дзаххойы зәрдә, кәмән тарсти

фәрәдийынәй? Цы ‘рцыд бәлләңдоныл? Цәмән «хүйссыд уый йәе иу фарсыл, йә армытъәпән зәххәй йә сәры фахсмә быңдәу сәвәрдта, афтәмәй»? Аңафоны цәмән рацыд бәлләңон, фәсхохәй, искәмә цәүүлнә бафысым кодта?

24. Цавәр дзаума уыд йәе уәлә? Күйдәй әрхәңцә кодтой хәдзармә бәлләңдоны Дзаххо әмә Дзитта? Күйд адзәбәх кодтой уыдан уазәгән йәе къах?

25. Цы радзырда бәлләңон Дзаххойән йәхи тыххәй? Цәмән нымдзаст уый фысымма, Дзаххо йын йәхи куы бацамынта, уәд? Күйд базынта Дзитта йәе хъәбулы? («Фәлә цәститә! Уыдан сә хуыз наә айтой. Кәс-ма! Уәртә уазәг дәр худы йәе мидбылты...»

— Мәе хъәбул! — фәңгәхахст ласта ус, йәе зәнгтә базырзыр кодтой, фәдидагъ сты...

— Нана! — йәе къахы рыст дәр аирох, афтә фәгәпп ласта уазәг әмә Дзиттайы фелвәста йәе хъәбысы.

Дзаххо сагъдәй баззад. Нырма ныр бамбәрста, йәе ус та ацы хатт дәр кәй фәраздәр әмә йәе фырты кәй базынта, уый. Фырцинаәй йәе цәссигтә нал баурәдта, афтәмәй кости, фырт йәе мады әрчынын кәнүнүл күйд архайдта, уымә»).

26. Чи раздәр базынта кәрәдзи – Дзамболат фыд әмә мады әви уыдан сә фырты? Цавәр ныхәстәй базынта Дзамболат, «йәе мад әмә йәе фыдил кәй сәмбәлд, уый?» Күйдәй хъавыд ләппу йәхи рагром кәнүн?

27. Радзурут бәстон Дзамболаты царды фәндаг. Цәмән әмә күйд фәхаяттар Ирыстонәй әмә әрцыди хаст Сыбырмә? Күйд равдыста йәхи Германы хәстү? Күйд райста йәе масть, йәе хәдзар йын цы кәстон әлдар фехәлдта, уымәй?

28. Йәе иртасән куысты Күздәжды тыххәй Гусалты Барис Дзамболаты тыххәй зәгъы: «Кувинәгты кувинаг хорз әрцәудзән Дзаххо әмә Дзиттайыл: сә фырт Дзамболат сәм фәзындиңән. Ноджы ма афицерәй. Афицер... Әмә та уызы сау мигъы цүүпп зәрдәйи әнәкъәм арвы кәрон фәзыны – Дзамболатән дәр стәрсис, уымән, әмә та амән дәр йәе фидән рагацу зоныс, сизгъәринпъагонджынтаен. Ахәм пъагәттә Бараҳты Гинойыл дәр уыд, стәй ма кәд уый наә ныккалдта тут, советон хицаудзинады фарс хәстонәй...»

Цәмән сәвәрдта иртасәг хъуыдыйад «Афицер...»-ы фәстә бирәстъәлфыг? Цавәр нысануяг ис ацы әрхәңцән нысанән

ам? Цавәр фидән әңхъәлмә кәсиси Дзамболатмә Октябрь революцийы фәстә?

29. Дәумәгә гәсгә, цы радзырдтаид ноджы бәстондәрәй Дзаххо йәхи, йә фырты әрцыды тыххәй, (Әксәйнаг хъәуән цы куывад скотта, уым?)

30. Күйдәй әмәг әңмән бazzади Дзаххо әмәг Дзиттай хорзы кой Әксәйнаг хъәуә әмәг әгас Рәбынгомы дәр? Цәуыл та у сә мәт Әксәйнаг хъәуы җәрджытән? Чи уыздән ацы аз та фәндагараразәг? Цы фәзәгъынц әндәркөймаг бәлцәттән Әксәйнаг хъәуы җәрджытә, фәндаг амонгәйә, Дзаххойы тыххәй? («Фаләмә Җаугәйә әфқәджы бынмә куы баһәцәдә уай, уәд-иу үәләмә ахәрд кән раст Дзиттайы цыртәй. Әнцон базонән у, әфқәджы әмбисы онг дзы уымәй стырдәр цырт най. Фәлә Җаегатырдыгәй ацырдәм куы Җауай, уәд та-иу, әфқәджы тәккә сәр цы бәрzonд цырт ис, мах әй Дзаххойы цырт хонәм, раст уый тәккә цурәй рауырдыг кән Зымәгон къуылдымыл. Кәд дыл, мыйяг, баталынг уа, уәд-иу баҳсәви-ят кән, әфқәджы бынмә әввахс Дзаххойы къаннәг хәдзары. Ныртәккә дзы җәрәг нал ис, фәлә Җауайы ном, ие ‘фсины фарн әмәг фәлмән лыстән нырма уым сты...»)

31. Ис ферох кәнән Күйдәдҗы «Фәндагсар Уастырджи»-тән – Дзаххо әмәг Дзиттайән? Җәмән нын систы афтә уарзон әмәг зынаргы? Фәнды дә ахәм адәймәгтыл дә Җарды фембәлын?

Литературон термин ахуырдауы дзырдуатмә:

Архетип (бердзенаг дзырд – «сәрысәйраг (фыццаг) фәлгонц») – нысан кәнни, әппәтадәмон ахаст кәмән ис, уыңы тәккә иумәйагдәр әмәг бындурондәр райдианы мотивтә әмәг фәлгонцтә, ссарән сә ис кәңүифәнди адәмты аивадон структурәттә дәр. Уәрәх культурон зәлйинад ацы термин райста XX әнусы, швейцариаг психоаналитик әмәг мифолог Карл Густав Юнгы чиныг «Архетипты тыххәй» (1937) куы фәзында, уәд. Уый загъта йә чиныдҗы: архетиптә сты национ әмәг әппәтадәмон рагхъуыдый әрфыты әвәрд, кәрона мә әмбәрст чи нау, ахәм әнәивгә фәлгонцтә. Уәрәсейаг культуролог Е.М. Мелетинский фәуәрәхдәр кодта әмбарынады арәнтә, бабаста йә историйы әүүәлтимә, зәгътә, архетипты иугәндзон мидис әхсәнады рәэты алы къәпхәнты, адәймаджы фәлтәрдзи-над кәй фылдәр кәнни, уымәг гәсгә зына-нәзына ивы: афтәмәй

архетип фәхәстәг, «әнусон фәлгонцә» кәй хонәм, уыңы әмбарынадмә.

Фольклор әмә литературағы ранымайдзыстәм ахәм традицион архетиптә: мады архетип у царды әнусон фәткү, мәләттыл фәүәлахизы нысан; доны хәймәтү архетип дзуры историйи әңгәхтәр ивәнтыл; адәймаджы үәевынады әнәивгә символтә сты ноджы хәдзар, къәбәр, къона, уарзт, мәләт; архетип «куырыхон зәронды» фәлгонц бәттәм, зәххон әмт耶ры цардарәзты рәстмә кәй нал уынәм, уыңы уды хәзнатимә.

Фәндаджы әнусон мотив әргомәй зәлы әмә иу кәнү Күйдәдҗы «Фәндагсар Уастырджи», Нафии «Адәймаджы мәләт», фыдаелтыккон әнәивгә хәзнатыл сағъәсәй рәзы әмткәй нырыккон мифоэтикон прозә – Нафии «Сырдоны әссесыгтә» әмә Булкъаты Михалы «Нарты Сосланы әвдәм балц».

Архетиптәй сә уаңмысты арәх пайда кодтой зынгонд фәсарәйнаг әмә уәрәсейаг аивады дәснитә (Герман Гессе, Томас Манн, Г. Гарсия Маркес, Джеймс Джойс, В. Распутин, Ф. Абрамов, В. Астафьев әмә бирә әндәр фысджытә).

Дыккаг уроучы кәрөн ахуырдаутај иу чинигмә әнәкәсгәйә радзурдзән әмдзәвгә:

ХАДЖЕТЫ Таймураз

МАРДЫ УӘЛХЪУС

Дзесты Күйдәтән

Дә фыдаебәттәй фервәзтә, мәгуыр...
Рәедаузәрдә әппәтәнхъәл у цардәй,
Йәрын, йә сармә дардтай-иу дә гуыр,
Уәеддәр – әнәхай амондәй уа, кадәй.

Ныр нал хъәуынц дәу уыдәттә, бәгүү! –
Дә табәтыл рәупакъуы мит ныххуиссы...
Ләгау ләгыл цы пайда у кәуын, –
Дә цыртдзәвәнәй мән мән къах наә хәссы.

Нал – уарзт, нал – зард... Дә боны рухс фәзи.
Кәмән у зын, кәмән, мәгуырәг, фенцон:
Фыдынәгтә кәндзысты ахсәв цин,
Дә хәләрттән фәүәззәудәр и се ‘фсондз.

Үәдәх хәрзбон! Нә мә хауы цәссыг, –
Нызгъәлдзысты мә уды арфмә... Аbon
Æз базыдтон, куыд бәрzonд u мәссыг,
Куыд ныллағ у адзалән та йә тәрхон...

Фарстытә әмдзәвгәмә:

1. Үә зәрдәмә фәңдиис Таймуразы әмдзәвгә?
2. Цәмән зәгъы Таймураз афтә: «Дәх хәләрттән фәуәз-заудәр и се ‘фсондз’? Куыд әмбарут ацы поэтикон рәнхъы нысанниуәт?
3. «Ацыд цардәй ирон күltурәйи әнувыд кусәг, ирон дзырдән табугәнәг» (Мамиаты Изетә). Нал ис Куыдзәг. Куыдәй бazzад фыссәджы сурәт Хаджеты Таймуразы номарән әмдзәвгәйи?
4. Цавәр хъуыдитә әмә әнкъарәнтә әевзәрын кәнынц поэты ацы ныхәстә уә зәрдәты: «Аbon /Æз базыдтон, куыд бәрzonд u мәссыг, /Куыд ныллағ у адзалән та йә тәрхон...»?
5. Ләмбынәт әркәс әмдзәвгәмә. Ам ис бирәе әрхәәцән нысанта – тиретә, бирәстъәлфыгтә, дыстъәлф, хъәры нысан. Цавәр ахадындзинад ис уыдонән тексты?
6. Цавәр поэтикон мадзәлтәй пайда кәнен Таймураз?
7. Цавәр хъәләсү уагәй кәсүн хъәуы ацы әмдзәвгә? Раст әй бакаст ахуырдзау?

Хәдзармә күист: 1) Кәронмә бакәсүн Дзесты Куыдзәджы уацау (чи нәма бакаст, уыдонән); 2) ратт дзуапп фарстән: «Цавәр этикон фәдзәхстытә ныуугъта махән Куыдзәг йә уацау «Фәндагсар Уастырджи»-йы? 3) ныффысс нывәцән, бархийә равзар темә: «Мә уарзон хъайтар Дзесты Куыдзәджы уацауы», «Куыдзәджы адәймаджы идеал уацауы», «Дзаххойи хуызән адәймәгтә мә царды», «Ирон адәм әмә үе ‘тъдәуттә Куыдзәджы уацауы», мә темә (дәхәдәг әй әрхъуыды кән).

Ахуыргәнәгәй дәр әмә скъоладзаутәй дәр рохуаты азгадысты **Дзесты Куыдзәджы мысинагты чингуытә.** Хъыгагән, уыдоны тыххәй иу ныхас дәр наёй «Ирон әевзаг әмә литератураһы программәтү (1 – 11 къләстә)». Наёй ирон литератураһы ахуыргәнән чиныг – хрестоматийи I хайы (Дзәуджыхъәу, 2005). **Әрмәстдәр уацмыстә бархийә кәсүнән «Уәләмхасән**

әрмәджы» «Программәты» номхыгъды амында цауы Күйдзәджы радзыртә «Зәирап» аәмә «Хәс»-имә «Зәрдәйы ностә».

Фәсурокты кәсныны сахәттәй **радих кәнын хъәуы иу сахат** аәмә уыцы уроочы әрдзурын Күйдзәджы мысинәгты чингуытыл, уымән аәмә сты тың цымыдисаг, мидисджын, ахуырдзауы зонгә кәнынц ирон культурә аәмә литератураһынындонда архайджытимә аәмә фыссәджы трагикон хъысмәтимә, йә «*зәрдәйы риссаг ностимә*».

Скъоладзауты размә нысан әрәвәрыны размә (Күйдзәджы мысинәгты чингуытә ләмбынәг бакәсын) ахуыргәнәг ахуырдзаутәй алқәмәндәр ратдзән хицән фарсыл компьютерыл мыхуыргонда **фарстытә аәмә хәсләвәрдтә** бакәсын уацмыстәм:

1. Кәд ныффиста аәмә цавәр уавәртү йә мысинәгтә Дзесты Күйдзәг? Кәд федтой уыдан рухс?

2. Чи уыдисты уыцы «*Ирыстоны разагъды ләгтә*», кәй тыххәй загъта йә хъуыдитә Күйдзәг?

3. Цавәр фәд ныуугътой уыдан фыссәджы царды?

4. «Хъулон уарзтәй» уарзта Күйдзәг Хетәггаты Къостайы аәмә йәе уацмыстә. Ләмбынәг бакәс сәргәндәтә Къостайы тыххәй аәмә зәгъ: цәмән схуыдта уый поэты «*хұымәтәджы ләг*» аәмә цавәр Къостайы аәмдзәвгәтимә басты фыссәджы мысинәгтә?

5. Цы банкъардтай Күйдзәджы мысинәгты чиныг «*Зәрдәйы ностә*» куы кастан, уәд? Чиныдҗы ис 27 сәргонды. Даә зәрдәмә дзы кәцы айстай иннастәй фылдәр?

6. Даәумә гәсгә, «*Зәрдәйы ностә*» әнусон документ у әви йәе аивадон хъуыдышкәнинад (осмысление)? Аивтай даә цәстәнгас И. В. Сталины культон заманы тыххәй, Күйдзәджы мысинәгтә куы бакастә, уәд?

7. Уырнындзинад әви фыдәнхъәлимә баст у Дзесты Күйдзәджы сфәлдыстад? Раргом кән даә цәстәнгас.

8. Цы кәны иу аәмә хицән Күйдзәджы «*Зәрдәйы ностә*» аәмә В. Т. Шаламов аәмә А. И. Солженицыны уацмыстә? («*Колымские рассказы*», «*Один день Ивана Денисовича*»).

9. «*Зәрдәйы ностә*» у, әвәещәгән, аәмә, иунәг сусәтәй фыст ирон чиныг – бирә азты йын йә къухфыст аәмбәхстәй фәдардата Күйдзәджы бинойнаг Хъариаты Тамарә. Кәд наә ирон литератураһы классикән йә мысинәгтә кәрөнмә ныффиссын наә бантыст, уәддәр наә уырны, алчицәр сәз зәрдиагәй кәй бакәсдзән, уый», – афтә ныффиста чиныдҗы кәрон йәе литературон редак-

тор. Цавәр фыссәгәй равдыста йәхи ацы чиныджы *Куыдзәг?* *Фәңдиәт дә зәрдәмә Куыдзәджы «лагерон прозә»?* Чи уыд Хъариан? Цавәр хәрзты бацыд уый ирон аивад әмәе Куыдзәтән?

10. «*Нә цәстыты раз сыйты авторән йәхи сурәт, җадәггай йын ракатәм йә уыхъәды әүүәлтә, Җардың ыңғандагыл раңыд әмәе дзы цавәр хатдзәгтә скодта, уыдан», – зәгъы чинигән йә хъайтартәй иуы тыиххәй иртасәг Мамиаты Изетә. Чиниг бакәсныны фәстәе цавәрәй февзәры нә цәстытыл Куыдзәджы фәлгонц?*

Растдәр уыдзән ахәм урок схонән – *урок-конференци*, кәнә та *урок-афәлгәст* Куыдзәджы чингуытыл әмәе уыдоны мидисыл. Цәмәй ахәм урок рауайа юнтыстджын, уымән хъәуы бирәе бакусын ахуыргәнәджы әмәе йә ахуырдауты. Фыцца-дждыдәр сәйрагыл башмайын – ләмбынәг бакәснын дыгууә чиниджы дәр, уәд скъоладзауты докладтә рауайдзысты мидисджын. Хәссәм әххуысән ирон литературашы ахуыргәнәгән әрмәг ахәм урокмәе (бархийә сәе пайда кәнәд).

Уроочи темә. Дзесты Куыдзәджы мысинаәгты чингуытә

Урок-конференцийы пълан

Уроочи эпиграфтә:

Куыдзәджы чиниг «Нә буц хистәртә» у мысинаәгты хәзнадон – уым сыгъдәгәй зынынц Ирыстоны разагъды ләгтән сәе рухс сурәттә.

Джылкайты Шамил

... Адәймаджы, уәлдайдәр та ирон фырнымд ләдҗы, ахәм уавәрмә ыңғандарда, уый, ышимә, әлгъыстагән нә баззайдзән әнустәм?..

Куыдзәг

1. Мысинаәгты жанр ирон литературашы әмәе Дзесты Куыдзәджы сфаәлдыштады.
2. «*Нә буц хистәртә*» (1981) – Куыдзәджы мысинаәгты фыцца-дҗы чиниг (Цыбыр афәлгәст чиныджы мидисыл).
3. Къоста – «*хуымәтәдҗы ләг*» Куыдзәджы Җарды әмәе мысинаәгты.
4. Фыссәдҗы әмдугон разагъды ләгты литературан фәлгонктә (Дзанайты Иван, Хъамбердиаты Мысост, Гәдиаты Цомахъ, Къосираты Сәрмәт, Гәдиаты Секъя...)

5. «Зәрдәйы ностә» (2002) – әнусон документалон цыртձәвән. Советон дуджы әнаххосәй әфхәрд әмә сәфт чи әрцид, уышы әнәнымәң адәмән.

6. Күйд әвдист әрцид әртынәм әмә цыппорәм азты «әлгыст рәстәг» Күйдзәджы мысинаңты?

7. Фыдәвзарән лагерты «цард әмә әгъдәуттә» чиниджы фәрстыл.

8. «Адәмы знәгты» сурәттә Күйдзәджы мысинаңты.

9. Күйдзәджы чиниджы арф психологияз.

10. Дзесты Күйдзәг – адәймаг – ГУЛАГы лагерты уавәрты. Фыссәджы сурәт әмә йә удыхъәдә әүүәлтә.

11. «Зәрдәйы ностә»: прозәйы аивадон мадзәлттә. Чиниджы әвзаг әмә фыссәджы монолог.

12. «Сүсәгәй фыст ирон чиниг»: фыссәджы боныг әви документалон мысинаңтә?

13. Күйдзәджы сурәт ирон поэзийы: *Гафез, Дзугаты Георги, Хаджеты Таймураз, Хъодзаты Ахсар, Кокайты Тотрадз*.

Урочы кәрөн ахуырдауттай иу чинигмә әнә кәстгәйә аив бакәсдәзән әмдәвгә, – баст у Күйдзәджы трагикон хъысмәтимә.

КОКАЙТЫ Тотрадз

Номарән сонет Дзесты Күйдзәгән

Цыдис ныгъуылдәй адәймаг. Әмбәхста
Йә риссаг сагъәс – сай бонты әлгыист,
Әрмәст нә зыдта иунәг дәр йә тыхст,
Нә дзырдта никуы иуән дәр йә хъәстаг.

Йә нымудзәг, йә бынгәнәг әмбәестаг
Йә раздәхтмә уәлдәр бынатмә схызт,
Әмәйын уым дәр бирәтә әнтыст, –
Кәддәры ХАСТ уый иу удәй әмбәрста.

Әмә нә ХАСТ йә сай хъыгтән фәрәзтә,
Ләегау цәрынән агуырдта фәрәзтә,
Ләг уәвгәйә зәдәнгәс уыд йә хуыз.

КУҮДЗӘГ уыд уый, йә нымудзәг та – куызд!
Кәены ныр дәр ма не ‘хсәни куызды цард,
Әмәйын ис, цы йә ‘мбәхсон, куызды кад.

Фарстытә әмдзәвгәмә:

1. Җавәр хъуыдты тә аәмә әнкъарәнтә равзәрын кодта уә зәрдәты Тотрадзы «Номарән сонет»?
 2. Күйд равдыста йә сонеты Күйдзәджы сурәт Тотрадз? Цәмән цыд «нығъуылдәй» Күйдзәг әмә «әмбәхстә йә риссаг сағъәс»?
 3. Җавәр поэтикон фәрәзәй пайда кәны әмдзәвгәйи поэт? (Антитетәйә, ныхмәвәрдәй). Цәмән? (Адәймаг, ләг, зәдәнгәс, КҮЙДЗӘГ, ХАСТ, нымудзәг, бынгәнаг әмбәстаг, күйдзы цард, күйдзы кад).
 4. Әмдзәвгәйи ма ис иу әнәуынгә сурәт – Рәстаг – тәрхонгәнәг. «Күйдзәджы уый систа намысы бәрзәндтәм, йә нымудзәжыты та «куйдзы әмгад скодта (Мамиаты Изетә) «әмә Ын ис, цы йә ‘мбәхсон, күйдзы кад», – зәгты поэт цардхалджытәй. Разы дә Тотрадзимә? Җавәр ләгәй фәзәгъынц: «куйдзы цард кәны», күйдзы кад ын ис»?
- Уроктәм цәттәе кәнгәйә, рефераттә, докладтә әмә фәрстытән дзуәппитә агургәйә, ахуыргәнәг әмә йе скъоладзаутә пайда кодтой, дәлдәр цы **НОМХЫГЪД** дәттәм, уыцы наукон чингүйтә әмә уаңтәй, Күйдзәджы радзырдты әмә уаңтауты тексттәй:
1. Дзесты К. Арфәйаг: Радзырдтә. Орджоникидзе: Ир, 1975, 201 ф.
 2. Дзесты К. Фәззыгон най: Радзырдтә әмә уаңтаутә. Орджоникидзе, Ир, 1983, 232 ф.
 3. Дзесты К. Әвзәрст уаңмыстә. Орджоникидзе, Ир, 1988, 478 ф.
 4. Дзесты К. Фәндагсар Уастырджи: Әвзәрст уаңмыстә. Дзәуджыхъәу, Проект-Пресс, 2007, 327 ф.
 5. Дзесты К. Нә буң хистәртә. Мысинәгтә. Орджоникидзе, Ир, 1981, 105 ф.
 6. Дзесты К. Зәрдәйи ностә. Мысинәгтә. Дзәуджыхъәу, Ир, 2002, 272 ф.
 7. Мамиаты И. Курдиат рәстәджы тыхәвзарәнты. Дзәуджыхъәу, Ир, 2007, 175 ф.
 8. Мамиева И. В. Кудзаг Дзесов: Очерк творчества. Владикавказ, Ир, 1990, 224 с.
 9. Мамиаты И. Дзырдзәуәни: Автор әмә хъайтары әмщәдис. Дзәуджыхъәу, Ир, 2008, 368 ф.
 10. Джыккайты Ш. Дзесты Күйдзәг (1905 – 1981) // Джыккай-

ты III. Ирон литератураэйы истори (1917–1956). Дзәуджыхъәу, Ир, 2003, 411–422 фф.

11. Гусалты Б. Фыссәг – Фәндагсары Уастырджи // Дзесты К. Фәндагсар Уастырджи. Дзәуджыхъәу, Проект-Пресс, 2007, 6–38 ф. (Разныхас «Аевзәрст уацмыстаем»).



Ацы аз 9-әм октябрь Тамайы-фырты номыл уынджы 31-әм хәдзары күулыл конд әрциди номарән къәй номдзыд ирон фыссәг Дзесты Күйдзәг әмәе йә цардәмбал, Уәрәссеиы Федерацийы адәмон артисткә Хъариаты Тамарәйән. Номарән къәйы автор у Цъәхилты Сергей.



ИРОН
ПРОЗАЙЫ
АНТОЛОГИ

БОГАЗТЫ УМАР (1919–1978)

Богазты Абадиы фырт Умар райгуырди 1919 азы Бесләнхъәуы. Ам астәүккаг скъюла каст куы фәци, уәд бацыди Цәгат Ирыстоны педагогон институты филологон факультетмә әмә дзы ахуыргәнәджы каджын ном райста.

Уәдмә райдыта Фыдыбәстәй Стыр хәст, әмә Умар йә тәккә гуылфәнмә бахауди. 1947 азы сыйздәхт йә райгуырән Ирыстонмә әмә цасдәр акуыста Паддзахадон әдасдзинады министрады. 1950 азәй фәстәмә та уыди Цәгат Ирыстоны паддзахадон чинигуадзәнни редактор, сәйраг редактор әмә директор, Фысджыты Цәдисы бәрнөн секретарь, журнал «Махдуджы» сәйраг редактор.

Умар хәрз әрыгон ләппүйә бавдәлд сфаәлдыстады йә хъарутә ‘взарынмә, фәлә профессионалон фыссәг сси хәсты фәстә. Әлпәтәй зындгондәр у йә историон роман «Үә, наә хәхтә, наә бәстә» – фәстагдәр хатт рацыди 1986 азы. Йә уацмысты әххәстдәр әмбырдгонд «Үурс доны былыл сауфәрдиг» мыхуыры фәзынди 1991 азы.

Умар рухс дунейә ахицән 1978 азы.

БОГАЗТЫ Умар

ҮРС ДОНЫ БЫЛЫЛ САУ ФӘРДЫГ

«Мә зынаргъ Минтә...

Ме ‘нусон уарзондзинад, ме ‘дзард амонд...»

Дардәр фыссын мә бон нал у. Мә сәр әруагътон әмә мә зәрдәйи гуыпп-гуыппә хъусын. Үынәргъы, къултыл йәхи хойы.

Минтә, Минтә!..

Рәстәг куыд чысыл рацыд, афтәмәй мыл бынтондәр куыд фәтых дә. Әмбартәй йә кәенүн – әнә дәу мә бон цәрүн наә бауыдзән, фәлә мыл ме ‘намондзинад, пъәззыйау. ныффәлдәхт.

Мә сәр сисыны хъару мәм наәй. Мә цәститә бацъында кодтон, әмә та мә царды хабәртә мә зәрдүл әрләууыдысты.

Мæ цард, зæгъгæ, æрмæст дзы дæуимæ цы хай баст у, уый нымайын цардыл. Кæд мæ ферох уайд, писмо фыссын мæ кæй хъæуы, уый. Тыхст рынчын дæр ма йæхи афтæ фасайы – аbon ме уæнг рогдæр у, ницыуал мын уыдзæн.

Æнæнхъæлæджы уыди næ фембæлд, æви ма мæ ацы зæрдæнiz бавзарын хъуыд?

Беслæны станцæйы вагонæй куы æрхызтæн, уæддæр бæрæг уыд, рæстæджы хъæдæн хорзæй тас кæй нæу, уый. Райсомæй станцæйы цалдæр автобусы лæууыд, æнхъæлмæ кастьсты фæрсаг хъæутæм цæуджытæм. Æз сæ хъуыды дæр не ‘ркодтон – мæ фæнд конд уыди, хъумæ фистæгæй ацыдаин. Цæуын та мæ хъуыд авд километры. Уый размæ бон, сабаты мæм me ‘рдхорд Михал хъæуæй телефонæй сдзырдта, æнæруайгæ мæм ма фæу, зæгъгæ, æмæ æз дæр йæ ныхасыл дыууæ нал загътон.

Беслæнæй куы ахызтæн, уæд сæлфынæг кæнын райдыдта. Мæ фыдбылызæн плащ næ ахастон. Фæлæ мæ зæрдæ уæддæр куыддæр паракат уыдис. Размæ цыдтæн æмæ мæм афтæ каст, цыма фæндагыл næ цæуын, фæлæ хизын кæдæмдæр бæрзондмæ, рухс бирæ кæм ис, ахæм ранмæ. Мæ рæсты машинае сивгъуыдта, цалынмæ ærlæууыд, уæдмæ йæ næ бафиппайдтон.

– Хорз лæг, рацу æмæ сбад, къæвда дæ æрæйиафдæн! – рахъæр мæм кодта иу лæппу.

– Бузныг, фистæгæй мæм хуыздæр кæсы, кæд мын ницы уайд.

Уый йæ сæр банкъуыста, машинае йæ бынатæй фезмæльид. Æз дæр цыдтæн, уæдæ цы уыдаид. Фæлæ уалынмæ уарын райдыдта. Æз æй хъуыды дæр næ кодтон, æрмæст мæ цыдыл бафтыдтон. Дардæй мæм фæзынд кæйдæр æндæрг. «Кæд зонгæ разына, уæд рæствæндаг уыдзынæн»... – ахъуыды кодтон æз, æмæ баҳудтæн: сабийæ дæр-иу мæхицæн зæрдæвæрæнта ахæм митæй кодтон. Мæ хъуыды кæронмæ næ ахæцæ, афтæмæй фæсте уæрдоны цæлхыты уынæр ссыд. Æз фæстæмæ фæкастæн: иу фыннæсаздзыд лæппу, йæ уæлæ æфсæддон плащ, æрмæст ие ‘рттиваг цæстытæ æмæ хурсыгъд цæсгом зындысты.

Лæппу бæх мæ тækкæ цур фæурæдта.

– Ацы шофыртæн цæсгом næй, – ас лæгай райдыдта бæхтæрæг, – уый йеддæмæ ахæм къæвда заман лæджы дæ машинаейы ма сæвæр.

Худæг мæм фæкаст лæппууы ныхас.

— Дзæгъæлы хæцыс æрдæбоны шофырмæ, æвæрдта мæ. Мæхи нæ бафæндыди.

— А-а, — загъта ма æрмæст лæппу æмæ бози базмæлын кодта.

Уæд æм æз сðзырдтон:

— Фæлæ дæ уæрдоны сбадыныл разы дæн.

— Тпру-у, куы схæйрæг дæ! — зæгъгæ, лæппу бозийыл йæхимæ æрбахæцыд.

Уæрдоны уыди голладжы дзаг ног карст кæрдæг. Лæппу йæ бынатæй фæгæпп ласта æмæ голлаг иннæрдæм фæфæлдæхта.

— Афтæ хуыздæр уыдзæн. Сбад, — стæй йæ плащ феппæрста.

— А, дæхи дзы æрæмбæрз.

— Äмæ дæхæдæг та?

— Мæныл ма мæнæ бæмбæджджын ис, мæ мад мын æй тыхæй скæннын кодта.

— Кæй лæппу дæ?

Уый мын йæхи бацамыдта. Стæй мын радзырдта: скъолайы ахуыр кæны, фарæстæм кълас каст фæуыдзæн, ныр та Беслæнны уыди газсудзæн пеç ласынмæ — сæ хъæумæ сын газ уадзынц.

Афтæ ныхæстæгæнгæ баййæфтам, уый размæ цы æндæрг бафиппайдтон, уый. Разынд сылгоймаг. Йæ уæлæ тæнæг плащ, сæрыл дæр ахæм хууымацæй сæрбæттæн. Сæрбæттæны бынæй сæрхууынтæ æрзындисты æмæ ныхыл бæнхæстысты.

— Чызг, дард цæуыс? — бафарстон æй æз.

— Ацы къæвдайы йæ ныфс дардмæ чи бахæсдзæн? — баходти уый.

Куыд рабæрæг, афтæмæй нæ иу хъæумæ цæуын хъуыди.

— Рацу махмæ, мæнæ нæм — замманайы плащ, — загътон æз æмæ лæппу бæх баурæдта.

Чызг уæлдай ницы загъта æмæ мæ фарсмæ æрбадт. Äз æм стыр плащи кæрон балæвæрдтон æмæ дзы нæхи æрбамбæрзтам.

— Ды дæр уазæгуаты ма цу? — бакастæн æз ме ‘нæнхъæлæджы æмбалмæ.

— Нæ, уым цæрын...

Чызг уыди æрьгон, иу æртæ æмæ ссæдз азæй фылдæр ыл нæ цыдаид. Йæ цæстытæ худтысты, йæ билтæ уыдисты чысыл пухгомау. Мæхи ‘нудæс æмæ ссæдз азы бæрц æмбарын æмæ хæрзконд адæмтæ куыннæ федтаин. Фæлæ ахæм рæсугъд — никуыма. Мæ цæстытæ дзы атонын нал куымдтой. Цас æхсыз-

гон ын уыдаид мæ комкоммæ кааст, уый æз цæмæй зонын, æрмæст хатыдтон, чызг-иу йæ бынаты базмæльд.

- Ахæм æвзæр бон кæм уыдтæ? – афарстон æй æз.
- Горæты фæлварæнтæ дæттын. Абон, зæгъын, næ бинонты абæргæт кæнон.

– Эмæ кæм ахуыр кæнны?

– Базарады институты... Фæсаууонмæ, – дзуапп радта чызг.

Хъæумæ куыд баҳæццæ стæм, уый зонгæ дæр næ бакодтон.

Мæ чызgæмбал мæм сðзырдта:

– Эз næхимæ æрхæццæ дæн.

Лæппу бæх фæурæдта. Эз мæ бынатæй фестадтæн. Сыстад чызг дæр æмæ уæрдонæй ахызт.

– Табуафси, фысым дын уыдзыстæм...

Абон дæр ма мæ хъустыл уайынц уыцы ныхæстæ. Уæд та сæ мæ сæр разылди. Стæй иу заман, ме ‘муд куы æрцыдтæн, уæд уæрдоны хицауы афарстон:

– Кæдæм мæ ласыс, лæппу?

– Нæ зонын, – дисгæнгæ мæм æрбакаст уый.

Æз ын загътон, кæдæм мæ цæуын хъæуы, уый. Эмæ уæд лæппу, фæстæмæ фækæсgæйæ, загъта:

– Уыдон фæсте аzzадысты, уартæ уым цæрынц...

Мæ фысымтæм дæр ма зæрдæ иудадзыг уыцы чызгимæ дзырдта. Горæтмæ сыздæхтæн фæхты хосты хуызæнæй. Эхсæвы мæ цæстытæ цыынд дæр не ‘ркодтон. Чызджы сурæт мæ зæрдæйæ næ хицæн кодта. Хъуыды кодтон: кæдæй уæдæй сæмбæлдтæн, мæ зæрдæмæ тынг чи фæцыд, ахæм чызгыл, æрмæст мæнæй бирæ кæстæр у... Ницы мын дзы рauайдзæн. Азтæ, азтæ!..

Үæвгæ, афтæ цæмæн хъуыды кодтон? Цымæ мæ зæрдæ уацары æцæт баҳауд, сахатырдæджы бæрц плащы бын цы адæймагимæ фæбадтæн, уымæ? Нæ зонын. Эрмæст иу хъуыддаг æмбарын. Мæ зæрдæ æнцой нал зоны Пиллæттæ калы. Эрæджиау мæхимæ смæсты дæн æвæццæгæн, зæгъын, куы райгуурутæн, уæд стьальтæн сæ тæккæ рæсугъидæр йæ бынатæй атакт æмæ мæ амонды хайæн ие ‘рцахсын йæ бон næ бацис... Тыхсгæ дæр, æвæццæгæн, уымæн кæннын. Мæхи-уыл хæцын мæ бон куы næуал уыд, уæд та фæстæмæ уыцы фыдæ-бойнаг хъæумæ ацыдтæн. Мæ зонгæ бæхтæрæджы ссардтон. Ца-лынмæ лæппуйæн йæхи нæ федтон, уæдмæ хъуыды кодтон, не ‘мбæлццон чызджы мыгтагæй йæ афæрсдзынæн, зæгъгæ. Фæлæ йыл куы сæмбæлдтæн, уæд ме ‘взаг нал тасыд.

— Аеруадтән та, — аерәджиау сарәхстән әз, — абәрәг дә, зәгъын, кәнон. Дәүәй раздәр, зәгъын, ахъәуы адәмәй никәй зонын.

Ләппу фефсәрмы. Аевәццәгән, цы загътаид, уый нә зыдта.

— Зинон нә зонгәйыл сәмбәлдән горәты, фәлә йәм ницы ңазырдтон, — гәдү ныхәстәе кодтон ләппүйән. — Йә ном ын нә зонын әмә мәм аив нә фәкаст чызгмә ңазурын.

Ләппу мәм дисгәнгә әрбакаст.

— Немә цы чызг бадт, уымәй зәгъын.

— А-а, — бакодта ләппу, — Минтәйә зәгъыс?

Горәтмә куысыздәхтән, уәд комкоммә баңыдтән базаралы институтмә, фәлә дзы никәй байяғтон. Дыккаг бон ңазырдтон телефонәй.

— Да хорзәхәй, Минтәмә мын телефонмә бадзур, кәд гәнән ис, уәд, — баләгъстәе кодтон әз, әмә та мәхинимәр загътон: кәд кәимә дзурын, уый уәздан разына, уәд мә амонд у Минтә.

— Да телефоны номыр мын зәгъ әмә йә куыссарон, уәд дәм ңазурдзынаң, — радта мын дзуапп әнәзонгә адәймаг.

Аз дәр куынна басын кодтаин. Аегас бон телефоны разғабадтән, фәлә мәм дзурәг нә фәцис.

Уымән йә дыккаг бон телефоны хъәр фәңыд әмә мә зәрдә ныссәххәтт ласта.

— Хъусын! — дзурын хәтәлы.

— Чи да?

«Минтә у!» — базыдтон ын йә хъәләс.

— Минтә да?

— О, — дзуры мәм уый. — Да та Мурат да?

— О, Мурат, — загътон ын әз әмә мә дисән кәрон нал уыд, мә ном мын җәмәй зоны, зәгъгә.

Телефоны хәтәл фәхъус әмә фәтарстән.

— Минтә!.. Минтә, хъусыс ма?

— О...

— Ныртәккә дәм фәңәуын... Мә размә-иу рауай. Хъусыс!

— Хорз.

Мә размә куысраңыд, уәд ыл плащ нә уыд әмә мәм фәкаст ноджы бәрзондәр әмә рәсүгъдәр.

Амә йә уәд куыс федтоң, афтәмәй мә зәрдәйы бazzади абоны онг дәр.

— Нә мәм хыл кәңыс, кәй дә баңагуырдтон, уый тыххәй?.. — райдыдтон әз.

— Цәмән зәгъыс... уәд куылдаәр рауади... нә базонгә стәм.

Ныр Минтә уыди мә фарсмә әмә мә әндәр ницыуал хорз-дзинад хъуыди. Фырцинәй мәхимидағ фәхъус дән, фәлә цас рәстәт хъуамә уыдаин ахәм уавәры, цы мә схуыдтаид?

— Мә зәрдә дәм аәхсайдта... Фәлварәнты дә, зәгъын, кәд исты аәххуыс хъәуы. Ахуыргәнджытәй мәнән бирә зонгәтә ис.

— Бузныг... Мәхи хорз бацаттә кодтон, — баҳудти Минтә әмә та йын йә цәститәм фәкомкоммә дән.

Әрбадтыстәм стыр хәрис бәласы бын бандоныл.

— Әмә хәдзары күистытә та... — загътон аэз.

— Мә мадимә дыууәйә цәрәм, цас хәдзары күистытә нәм ис... Хәст цыдис дыккаг аз, афтә йә фыдмә дәр фәситтысты. Минтә бazzад гуыбыны. Йә фыд ай уынгә дәр нал фәкодта. Цалдәр азы размә каст фәци сә хъәуы астәүккаг скъола, фәлә институтмә нә баҳауд. Әмә уәд дуканийы кусын рай-дытта. Курсытә дәр фәци, стәй фәсаууонмә баңыд базарады институтмә.

— Цәрниән амәлтә хъәуы, стәй адәмы фәстә бazzайын дәр кәй фәнды.

— Әрмәстдәр уый тыххәй?

— Нә, ныры рәстәджы әнахуыргондай бazzайын ләмәгъдзинад у.

— Цыфәнды ахуыр дәр уәд² — хынцфарстыл сдән аэз.

Цәмән афтә тынг мә бафәндыди иунәг сәмбәлдәй әнәзонгә адәймаджы цард бәлвирдәй базонын? Уәвгә мәм уәд Минтә әнәзонгә адәймаг нә кости, раст цыма бирә азты дәргъы уыдтон уыцы әнахуыр цәститә, урсцъар цәстом...

— Телефонай мын мә ном куы загътай, уәд мәм афтә фәкаст, цыма рагәй зонгә стәм.

Минтә фефсәрмы..

— Дә фысым Михалы чызг мын ай загъта, дә кой нәм рауад...

— Минтә, ау, нә фембәлд әнәэнхъәләджы рауад әмә... афтә фәуыдзән...

«Фәуыдзән»... Уыцы дзырд мә дзыхы кәңәй абад! Цәмән мә хъуыд?

— Нә зонын, — йә къухтәм кәсгәйә, дзуапп радта чызг.

— Кәд дә ахуырәй бакъуылымпы кодтон?

— Нә, райсоммә цәттә кәнин мәхи.

— Әмә цы дәттүт?

— Хими...

Æз систадтæн, систад Минтæ дæр.

— Цас зиан дын фæдæн. Исты тæрхон мын скæн.

Минтæ мæм ærbakast.

— Цы зиан мын фæдæ... Æз дæ фенын æнхъæл нал уыдтæн.

Афтæ дæр ма мæм каст, æмæ дæ нал базондзынæн, — дзырдта уый æмæ йæ тымбыл роцъо зына-нæзына базыр-зыр кодта.

— Райсом экзамен куы дæдтай, уæд дæм æрцæудзынæн.

— Ма радтон, уый дæ фæнды?

— Нæ, кæд дын исты фæахъаз уаин.

— Фæлтау мæм-иу мæнæ ам æнхъæлмæ кæс...

Цымæ ма исчи мæнæй амонджындæр уыди! Дыккаг бон мæ лекци кæсынмæ цæуын хъуыд пединститутмæ...

Аудитори. Бадынц студенттæ. Æз сын дзурын адæмон сфæлдыстады æнækæрон хъомысы тыххæй. Æмæ сæ цæмæй мæ ныхæстæ хуыздæр бауырной, уый тыххæй сын кæсын хицæн уацмыстæй скъуыддзæгтæ.

Æксæрыл сыйфтæр нал хæцы,

— Уый, дам, уазалы тыххæй у.

Æксæв мыл хуыссæг нал хæцы,

— Уый та уарзоны тыххæй у.

Урс доны былыл сау фæрдыг,

Бирæ дзы уымæн банизтон,

Урсçonг дæ, чызгай, сауæрфыг,

Бирæ дæ уымæн бауарзтон...

Мæ цæстытыл ауад Минтæ. Æмæ, уый сурæт уынгæйæ, зæрди-агдæрæй дзырдтон, адæм се сфæлдыстады куыд рæсугъд, хæрзхъæд фæлгонцтæ арæстой, сæ зæрдæй тæгтæй æмбисон-ды уацмыстæ куыд фæлдыстой, уый тыххæй. Иуæй-иу хатт-иу мæм афтæ дæр фæкаст, цима мæм Минтæ дзырдта: «Уыцы аив дзырдæ кæуыл сты?» Æмæ-иу ын æз дæр цима дзуапп лæвæрдтон: «Дæуыл, мæ хуры хай, дæуыл. Хъусыс мæ, канд уыдон næ, фæлæ ма бирæ æндæртæ дæр:

Калакаг, гуйраг, сомихаг, —

Йæ сæнтæ йемæ ласинаг.

Бирæ дæ уарзын, сауæрфыг,

Мæ сæр дæр демæ сафинаг...

Хъусыс мæ, Минтæ?!»

Иугær лекци куы фæци, уæд нæ нысангонд бынатмæ аербацидтæн. Аербадтæн нæ бандоныл. «Нæ бандоныл»... Диссаг нæу, æдзард фæйнæджытæ мын Минтæимæ иумæйаг систы, æндæр бандон мæ нал æндæвта. Бадтæн æмæ æнхъæлмæ кастæн. Цалдæр хатты рахъæвтытæ кодтон, зæгъын, институтмæ йæм бацæуон, фæлæ мæм йæ ныхасы сæрты ахизын хорз нæ касти.

Уалынмæ фæзынди. Аэз систадтæн æмæ йæм æнцад кастæн.

– Дæ хъуыддаг куыд рауад?

Минтæ худти, ницы дзырдта. Амæ йæ бамбæрстон – хорз у.

Мæ разы æрлæууыд. Аэз ын йæ къух райстон. Сбадтыстæм.

«Ау, мæ зæрдæйи цы ис, уыдонæй ын ницы зæгъдзынæн... æмæ мыл куы фæхуда, уæд тæ?!» – тыхстæн æз æмæ мæ хъуыдтæ асурыны тыххæй загътон:

– Уæдæ та иу къæпхæн фæуæлдæр дæ.

Минтæ ныуулæфыд.

– Аэз дæр искуы адæмы байяфдзынæн?

– Тæрсгæ ма кæн. Ди нырма дæ дистыл бирæты баftаудзынæ.

– Дæуæн æнцон дзурæн у...

– Цæмæн афтæ зæгъыс, Минтæ?

– Дысон мæм ме мхæрæфыртимæ дæ кой рауад æмæ мын уый загъта – дæуæй уый, дам, филологон наукæты кандидат у... Афтæмæй куыд æрьгон дæ.

– Exx, Минтæ, Минтæ, ахæм æрьгон нæ дæн, фæлæ...

Минтæйи цæстытæ фæдынджыртæ сты.

– Цытæ дзурьыс?

– Нæ зонын, Минтæ... Уый тыххæй та цы дзурæм. Фæлтау, хъæуы цы хабæрттæ ис, уыдон мын ракæн.

Минтæ йæ уæхсчытыл схæцыд.

– Абон ныууайынмæ хъавын.

– Амæ дæ цал боны нæ фендзынæн?

– Аңкъارد куы кæнай, уымæй, мыйай, тæрсыс?.. – бахудт Минтæ.

Исчи мын куы загътаид, æз дæуæй амондджындæр дæн, зæгъгæ, уæд ыл фæхудтаин, йе та ын тæригъæд фæкодтаин йе ‘дымыздынады тыххæй.

Аэз кастæн Минтæмæ æмæ мæ тынгæй-тынгдæр уырныдта – тынг зынаргъ мын у ацы адæймаг... Зынаргъ æмæ зæрдæнцой. Мæ дунейы рух...

Цы бонмæ банихас кодтам, уæдмæ Минтæ нæ фæзынд. Бонизærмæ фенхъæлмæ кастæн, стæй мыл æхсæв тыхæй-фыдæй аивгъуыдта. Ралæууыд дыккаг бон. Минтæ зынæг нæй. Уæдæйын райсом æнаессæугæ нæй, зæгъгæ, мæхицæн зæрдæтæ февæрдтон æмæ та мыл афтæ æртыккаг бон дæр аивгъуыдта.

Мæ цæстытыл уади Минтæ. Хъæлдзæгхууызæй. «Афтæмæй куыд æрыгон дæ»... О, фæлæ фыдæбоны азтæ, мæ амонд мын мæ зæрдæйæ къахынвæнд ма скæнүт. Мæ къæмисæнтæ мын схалас кодтат æмæ уын æгъгъæд нæу?..

Рæстæг мыл ныддартæ.

Къуырисæры мæм кафедрæмæ телефонæй дуаргæс сдзырда-та, чидæр дæм дуаргæрон æнхъæлмæ кæсы, зæгъгæ. Цæуыл нæ ахъуыды кодтон уыцы минут!

Тагъд-тагъд æруадтæн асиныл. Фæкомкоммæ дæн, дуармæ хæстæг цы сылгоймаг лæууыд, уымæ. Минтæ. Сагъдауæй баз-задтæн. Уый та, фыдæбоны чызг, мæ размæ худгæ æрбаçыд.

– Фесæфынæй мын нæ фæтарстæ?

– Минтæ...

Чызг мын мæ къух райста æмæ йыл ахæцыд. Раçыдыстæм кæртмæ. Äрбадтыстæм. Äз кæсын æмæ кæсын Минтæмæ æмæ та мыл хурты хур скасти.

– Äз æнхъæлдтон, агурдзынæ мæ. Иу хатт мæ куыд агуырдтай, афтæ.

– Мæ зæрды уыди... Нæ мын бантыст... «Ай цытæ дзурын – фæтарстæн æз. – Äцæгдзинад ын загътон...»

– Сымахæн бирæ куыст вæйиы.

– Нæ, аххосаг куыст нæу. Сабаты дæм цыдтæн, фæлæ фæстæмæ раздæхтæн...

– Äллæх, цæмæн, цæ? – Минтæйы æрфгутæ хæрдмæ спæрраст кодтой.

– Куыд дын æй зæгътон... Äгæр стыр быдыртæ ис не ‘хæн. Ды æрыгон, æз та...

– Мацы уал зæгъ, Мурат, нал дæм хъусын... Иубон дын куыд загътон, уый ма хъуыды кæнис? Куы йæ зоныс, дæу фенын мæ куыд тынг фæндыд, уый. Äнæсуайгæ ницæй тыххæй фæуыдан, фæлæ мыл æнæрайы æхснырсæт ныххæцыд, цалдæр боны та тæвд фæкодтон.

Мæ зæрдæйæ уæззау дур рафæлдæхт. Минтæйæн йæ фын-дзы фæрстæ уыдысты сырх, æдзуҳ ыл къухмæрзæн дардта.

- Рынчынæй цæмæн ссыдтæ?
- Нæ мæм æнхъæлмæ кастæ? – йæхæдæг мæм æдзынæг ныккаст.
- Зоныс, Минтæ... Фыццаг хатт дæ куы федтон, уæдæй нырмæ мæ царды ахæм минут нæма уыди, æз дæумæ кæд не ‘нхъæлмæ кастæн... Ныххатыр мын кæн, фæлæ мæ зæрдæйы стыр катай дæ ды...

Æмæ та сагъæссыл фæдæн.

- Аргом ныхас уарзыс, Минтæ?
- Аз мæнгард æмæ фæлывд адæймагмæ хæстæг никуы ба-
цæуын.
- Уæдæ дын æргом зæгъон – куы нæ дæ фæуынын, уæд мæм
мæ цард ницыуал фæкæссы...
- Аз та... Мæнмæ афтæ кæссы, цымæ дæ æдзухдæр уынын,
цимæ æдзухдæр мæ разы вæййыс. Ам ма бирæ баддзыстæм?
- Цы зæгъынмæ хъавыс?
- Кæд æвдæлон дæ, уæд цом... Бадынæн дæр ма рæстæг
уыдзæн...

Аз кафедрæмæ мæ худ рахæссынмæ суадтæн. Минтæ чысыл дарддæр ацыд æмæ мæм уырдыгæй кasti. Аевиппайды мæ зæрдыл æрбалæууыд 1943 азы июлы мæй. Аз уæд цыдтæн хæстмæ. Ахуыр ма кодтон, афтæ бауарзтон иу чызджы... Фыц-
цаг уарзондзинад. Уый дæр æрçыди вагзалмæ мæнæн фæнда-
раст зæгъынмæ. Аеввахс мæм не ‘рбауæндыд – мæ хæстæджытæ
мæ цуры уыдисты. Минтæ дæр афтæ лæууы. Минтæ... уыцы аз
райгууриди Минтæ. Афтæмæй нæ дыууæ кæрæдзийы фенынмæ
нæ былыцъæртæ хæрæм... Минтæ... Минтæ...

Мæ цæстытæ атартæ сты. Мæ размæ исты фæци, зæгъгæ, уæд
ыл мæхи скъуырттаин. Фæлæ уыцы уавæр бирæ нæ ахаста –
фæлмæй мæм разынди Минтæ.

- Райсом кусын райдайдзынæн, – загъта чызг, куы йæм
бахæццæ дæн, уæд.
- Нæ дæ фæнды? – афарстон æй æз.
- Аз зивæг нæ кæннын, фæлæ... мæ къах мæ нæ хæссы, –
бахудт мæм.

Фыццаг хатт ахъуыды кодтон: цымæ, бинонты царды куыд
уайд, æмæ фæссырх дæн. Исты фæфиппайды? Анхъæлдæн, ницы.
Цыдæр къæмдзæстыг хуызæй мæм кasti.

- Не ‘рвадæлты чызгимæ æрçыдтæн. Базонгæ дæ кæнон?
- Кæд дæ фæнды...

Уыцы сәмбәлдәй мә зәрдә нә барухс: чызг мәм-иу аивәй әрбакаст, әз мәхи әнәуынәг скодтон. «Хәрзаг зәгъы, ацы ләгмә цытә цәуы, әрыгон чызджы сәр разилын кодта».

Үйдистәм кинойы әмә уәдмә бон дәр йә кәнонтә кодта.

– Де ‘мбал Михалмә никуышал әрцәудзынә? – бафарста мә Минтә.

– Мә зәрды бәргә ис, фәлә мә лекитәй нал әвдәлы.

– Әмә дын әнцойбон нә вәййы?

– Әнцойбон мын бәргә вәййы, фәлә...

– Мах ын зәгъдзыстәм әмә дәм хуыщаубоны әнхъәлмә кәсдзыстәм, – загъта Минтә, вагоны размә куы бахәцә стәм, уәд.

Поезд ацыд әмә мын мә удән йә иу хай йемә аласта, мидәгәй мә цыдәр афтидәй бazzад...

Күнд ныддаргъ вәййы хаттай рәстәг дәр.. Әмә, әвәдза, цәуыл нә фәхъуыды кодтон уыцы бонты. Күы-иу загътон: нал әргъәвын мә хъуыддаг, зәгъдзынән Минтәйән әмә нә цард саразәм. Фәлә та-иу мә раздәры катай зәрдәйи фәмидағ әмә-иу уәд ме уәнгтә әрызгъәлдисты, әмә та-иу мәхицән загътон: куы ницы мын дзы рауайдзән, уәд ма мәхи та цы худинаг кәнын. Мә күйдзы бынаты әнцад цәуылна бадын.

Сабаты изәрәй ацыдтән ме ‘рдхорды хәдзармә. Уый размә телефонәй дзырдтам әмә мәм әнхъәлмә каст. Афтә дәр ма банихас кодтам, зәгъгә, горәтмә иумә раздәхдзыстәм. Әмә уыцы сәмбәлды диссагәй ницы уыдаид, Минтәйи куы нә федтаин, уәд.

– Нә уын загътон, әрцәудзән, зәгъгә, – хъәрәй загъта Михал.

– Не ‘фсин, нә каст ницәмәуал у.

Фынгтә уыдисты цәттә. Сылгоймәгтә йә алыварс зиләнтә кодтой.

Минтә мә размә әрбацыд.

– Ды ам кәй уыдзынә, уый зыдтон.

– Санаты Сем басгуыхтә, цәмәй йә зыдтай? – бахудтән әз.

– Тынг мә фәндыйд дә фенын...

Фынджы уәлхъус нә бынәттә бацахстам. Минтә – мә фарсмә. Михал хистәрән йәхәдәг бадт, уыди тынг хъәлдзәг әмә не ‘ппәты дәр йәхи хуызән скодта. Иу сидт иннәмәй – рәсугъдәр. Мәнән дәр мә уавәр хорз уыди, әрмәст ма мә

иу хъуыддаг хъыг дардта: Михал-иу арæх æрбакаст нæ дыууæ Минтæйырдæм æмæ-иу йæ цæстыты цыдæр фыдуагдзинад фæзынд.

– Ныхасы бар нæ уазæгæн! Разы стут? – æвиппайды загъта ме ‘рдхорд æмæ адæмыл йæ цæст ахаста.

– Стæм, стæм! – схор-хор кодтой иууылдæр. Минтæ мæм мидбылхудгæ ‘rbакаст.

– Нæ дæ ныууадздыстæм, фæлæ райдай.

Æз систадтæн æмæ ме ‘мбæлтты куы федтон, уæд мæ хъуыдтæ, тарст цьиутау, ныххæлиу сты, мæ дзыхы дзырд нал æфтыйд.

– Де ‘взаг аныхъуырдтай, æви цы? – æрбадзырдта мæм Михал.

– Бауадзут æй, – мæ сæрыл рахæцыд Минтæ. – Æвиппайды таурæгъæй иу фарны дзырд хуыздæр у.

– Ды та йын æвдакат дæ, – ныххудти Михал.

Минтæ ныссырх, йæ сæр æруагъта. Æмæ уæд, æрмæстдæр Минтæйы йæ уавæрæй фервæзын кæнynы зæрдæйæ, фæдзырд-арæхст дæн.

– Дунейыл адæймаджы уды рæсугъдзинадæй зынаргъдæр ницы ис. Фæлæ уыцы хорз миниуæгæй алчи хайджын нæ вæййы. Æз зæгъын, уыцы хæзнайæ хайджын чи у, сæ зæрдæтæ цырагъяу рæсугъдæй кæмæн судзынц, уыдоны тыххæй. Сæ зæрдæтыл хæрамдзинады фæлм макуы æрбадæд. Уæлахиз уæд рæсугъдзинад.

Ныхас куы фæдæн, уæд хъуыды кодтон мæхинимæр, зæгъгæ, сидтытæ кæнynмæ дæсны нæ дæн, уый хорз зонын, кæд афтæ искуы иу хатт фæрæстмæ вæййы мæ ныхас, уый йеддæмæ мæм хъусæт дæр нæ вæййы хатгай, науæд та бадты адæмы стыхсын кæнyn мæ амцæф-уымцæф ныхæстæй. Фæлæ мæм ацы хатт мæлæты дзæбæх хъуыстой, стæй куы фæдæн, уæд мын сæмдзæгъд кодтой.

– Æз дæ цæрæнбоны тыххæй загътон, – аивæй бадзырдтон Минтæмæ. Уымæн йæ цæстытæ æнахуыр æрттывд скодтой...

Цалдæр боны рацыд æмæ мæм иу изæр Михал телефонæй æрбадзырдта, хъæуыс мæ, зæгъгæ. Фыщагыл нæ ахъуыды кодтон, фæлæ уый фæстæ сагъæсыл фæдæн: цы мæ кæнys? Мæ зæрдæ йæм фехсайдта, цæмæйдæр Минтæйæн фæтарстæн.

– Иу изæр куыд хорз загътай: дунейы хæznatæн сæ тækкæ рæсугъддæр у уды рæсугъдзинад. Мæ зæрдæмæ дын фæцыд.

Æз ме ‘рдхорды ныхасыл схудтæн:

- Уый мæнæй бирæ раздæр зæгъджытæ фæцис.
- Дзæгъæлы худыс, – Михал дзырдта зæрдиагæй. – Æз зонын ахæм рæсугъд удыхъæдджын адæймаг. Ди дæр æй зоныс. Минтæйæ зæгъын. Ди йæ мæнныиас нæ зоныс...

Æз фестъæлфытæн: Минтæйы нæ зонын? Æмæ мын уымæй зынаргъдæр ацы дунейыл куы ничи ис.

Михал бамбærста, йæ ныхас ын айсынмæ хъавын, уый æмæ мын къухæй аçамыдта.

- Фæлæуу, æмбарын дæ. Фæлæ ма мын зæгъ: цы зæрдæ дарыс уыцы чызгмæ?

Мæ сæр разылди фыр мæстæй, мæ хъуыр ныххус.

- Æз... – зæрдæ дарын?. Нæ, мæнæн æндæр цард нал ис.

Ме ‘рдхорд ныуулæфыд.

– Минтæ сидзæрæй схъомыл. Ахуыр дæр хорз кодта, хæдзары дæр сæйраг уыди... Æмæ ма сын сæ хæдзармæ бакæс. Бирæ хæдзæрттæ йæ фарсмæ не ‘рлæудзысты. Астæуккаг скъола каст фæци, фæлæ институтмæ нæ бахауд. Уæддæр æй йæ хъару ахаста. Институты фæсаууонмæ ахуыр кæны. Æртыккаг курсмæ баçыд. Ныр сæмбæлд дæуыл.

Æз иууылдæр хъустæ фестадтæн. Уыцы дзырдæй алкæцыйы дæр æнкъардтон.

- Истæмæй фæрæдыд? – цæмæндæр бафарстон æз.

– Нæ, ницæмæй, Минтæ ахæм адæймаг нæу. Æрдзæй рахаста стыр курдиат. Æй-джиди, раздæр æй куы базыдтаин, уæд ын кæд исты хорз фæуыдаин.

- Уæдæ маx сæмбæлды цы сахъатдзинад ис?

– Зоныс, Мурат, мæнæй раздæр дын дæ къух ничи райсид, царды ахæм æмбал куы ссарис, уæд. Фæлæ ды, æйтт-зæгъгæ, лæг куы уыдтæ, Минтæ та уæд райтуырдис. Фыццаг рæстæг уын уæ уарzonдзинад цины хос уыдзæн. Стæй... Бамбар мæ раст – хорздзинад мæ фæнды. Кæй зæгъын æй хъæуы, Минтæ алцæмæн дæр бафæраздзæн, уæлдайдæр хъуыддат йæхи фæндмæ гæсгæ куы бакæна, уæд. Фæлæ ма дзы ноджыдæр æндæр цыдæртæ дæр вæййы...

Мæ къæмисæнты тут тыхдзæф кодта, афтæ мæм каст, цыма тугдадзинтæ нæ бауromдзысты æмæ аскъуыйдзысты.

Цæуыл нæ ахъуыды кодтон, цы нæ ауад мæ цæстытыл, фæлæ Минтæйæ ахицæн уыдзынæн, ууыл хъуыды кæннын мæ бон нæ

уыд. Фәлтау алцәуыл дәр сразы уыдаин, алцы дәр бакодтаин, Минтәй мә зәрдәйә атоныны бәстү.

Зон, сабаты райстон Минтәйә писмо. Цалынмә цәрон, уәдмә мә зәрдәйы баззайдзән уыңы писмо.

«Мурат! Хуыцаубоны дәм фәңәуын. Ам куы уыдтае, уәд дә нал федтон. Іегас къуыри рацыд, әмә мәм афтә кәсү, цыма базәронд дән. Уәеддәр ма мә уарздзына? Із цыфәнди фәуон, фәлә дәу зәронд кәнүн нә баудзидзынән. Фыңғаң әнхъәлмә кәсынәй тарстән. Ныр та... Імә, уәвгә, әнхъәлмә кәсыны дәр ис рәсугъдзинад. Із дәумә әдзухдәр әнхъәлмә кәсын әмә мын зын никуы вәйи. Ды мәм кәсүс әнхъәлмә?..»

Із... әз әнхъәлмә кәсын? Минтә, Минтә, уый әнхъәлмә каст нае хуийны, әрмәстәр уый у мә цард...

Сәүдзән Минтә абор! Імә мыл әртыхстысты мә фыд-сагъәстә. Нә, әз дәу нае фенамонд кәндзынән. Ды мә уарздзына... Уарздзына әнәмәнг.

Ныххатыр кән, кәд раст нае дән. Фәлә мә бон наеу дәу фенамонд кәнүн. Уарздзынән ма дә? Цалынмә цәрон, уәдмә. Ды ме ‘нусон уарзондзинад дә...

Мә сәр къодахы хуызән ныңци, фәлә мә уәеддәр мә писмо кәрронмә ахәцә кәнүн хъәуы, хъуамә кәрронмә бавзарон хъысмәты мастад. Тагъд мә цәуын хъәуы Минтәйы размә, цәуын, әрмәст фәстаг хатт... Писмо йәем ратдзынән әмә... мыггамә хәрзбон, ме ‘нусон уарзондзинад, ме дзард амонд...

АДӘМ ХОРЗ СТЫ

Радзырд

Ныр дыккаг бон әнәфәразгә у Данел. Тынг әнәвдәлон кәд уыд, уәеддәр ай зон низ хуыссәнәй сыйтын нал суагъта. Авд азы дәргъы уый иу бон дәр күистмә әнәрацәугә никуы фәәис. Імә Данелы әххуысгәнәг – Дунетхан – стыхсти, цы акодтаид, уый нал зыдта, стәй, зон цы ‘нтуан байтыдтой, уый стыр арынджы әркодта әмә хыссә змәнтынрайдыта. Си-хормә хыссә банорста. Стәй та сагъдауәй баззади.

Әртә азы кусы Дунетхан Данелимә колхозы дзулғәнәны әмә үәхәдәг никуы бауәндыдис әнтуанмә бавналын. Әрмәст-иуын

аххуыс кодта әнхъизгә хыссә тебәты пецы авәрын әмә сә райсынән. Фәлә ыйн ныр хуыздәр гәнән нал уыди. Данел нә фәзынд, дзултән та әнә скәнгә нәй. Дунетхан ма тәрсгә дәр фәкодта: уәд та әрбаңыди Данел, цы ыйн зәгъдзәни йәхи сраст кәнүнән? Сылгоймагән йә зәрдә ахсайдта, кәд Данелыл, мыйиаг, исты ‘рцыд, зәгъгә. Дзулгәнәны дуар тагъд ах-гәдта әмә Данелы хәдзарырдаәм фәраст.

Данел йә уаты сынтағыл уәлгоммә хуыссыди. Дунетхан куыд баңыд, уый йә низы тарфәй әмбаргә дәр нә бакодта.

— Даे бон хорз, Данел... цы қәнүис? — куыддәр тарст әмә къәзгә бафарста Дунетхан.

Рынчын әм сындағай йәхи разылдта әмә йә къух ауыгъта, әрәджиау әнәбары загъта:

— Мә хәс фидын.

Дунетхан чысыл аләууыдис, стәй сәхимә ауадис әмә ыйн хәринаг әрбахаста. Данел сылгоймаджы хәринаг әрбахәсгә куы федта, уәд ын хъыг үыд, фәлә үйиас әргом исты зәгъын йә қәсгом нә бахъәңыд, чидәр дын хорз кәна, ды та ыйн рәхойән дзырдә зәгъыс. Дунетхан ма йәм ноджыдәр изәрүрдәм дәр әрбауди, хъарм хәринаг та ыйн әрбахаста. Әмә та Данел ницы сдзырдта. Дунетхан куы аңыдис, уәд йә зәрдыл әрбаләууыд, колхозонтаң дзул чи скәндзән, зәгъгә. Йәхимидағ скатай. Кәңәй йәм фәзынд әнамонд низ, адәм әнә дзуләй куыд үыдзысты, әндәр дзы дзулгәнәг дәр куынич ис. Сыстынмә хъавыд, фәлә фәстәмә хуыссәныл әрхауд әмә фырмәстәй схъәрзыдта...

Әрәгмә бағынәй дысон Данел. Бирә хъуыдитә атахти йә сәрү, бирә фәрафәлдәх-бафәлдәх кодта хуыссәны, арф-иу ныууләфыд әмә-иу дзы дәргъвәтин хъэрzt сирвәст. Стәй, цыма йә зәрдә бахъарм, афтә әвиппайды афынәй, әмбаргә дәр ай нә бакодта...

1914-әм азы ләппүйә аңыд Германы хәстмә Данел. Мад әмә ыйн хо бazzад, мәгуыр, әвәгәсәгәй. Граждайнаг хәст куы райдытта, уәд фронтмә райста гәххәтт. Йә зонгәтә ыйн фехъусын кодтой йә бинонты әнамонд хабар: мад әмә йә хо фәмард сты урс әфсады къухәй. Куыд әмә қәй тыххәй амардтой урсытә Данелы бинонты, уый тыххәй йәм бәлвырдәй ницы ныфыстой. Фәлә йә цы зонын хъуыд, — әнамонд хабарәй тыхджын фәрыстис йә зәрдә. Ирыстонмә аңауын фәнд нал кодта.

Граждайнағ хәст куы фәқис, уәд Данел әрәнцади Туләйы горәты. Цы куыстаид бинтон әнахуыргондағы? Ноджы йәхимә әрыхъуыста, цы бакодтаид, уый нал зыдта. Йә райгуырән хъәумә йә къах нал хаста, йә зәрдә нә куымдта, йе ‘намонд бинонты стыр бәлләх цы хәдзары әрцыд, уый фенын. «Ам дәр исты хуызәттәй мә ницәйаг цард арвитетдинән, мәлгә та кәмфәнды дәр акән», – хъуыды кодта Данел.

Бирә фәрахъуыды-бахъуыды кәнын әй нае бахъуыдис. Данел кусынмә баңыдис иу нәпмәнә дзулгәнәнмә. Сывәллонәй фәстәмә Данел зәрдәргъәвд уыд әмә уайтагъд ног, әнәзонгә хъуыдагыл фәзалх ис. Ноджы йә зәрдә иууылдәр куыстмә аздәхта, әндәр әй царды ницыуал әндәвта. Йе стыр бәлләхты фәстәй әмә афтә касты, цыма йын әгас дунеййил дәр хионәй ничиуал ис әмә хъәугә дәр никәйуал кәны. Куыстәй уәгъд у, зәгъгә, уәд-иу йәхи ахибар кодта әмә-иу әнәкәрон хъуыдты аныгъуылд, хаттай-иу Җәуыл хъуыды кодта, уый бәрәг дәр нае уыд, бинтондәр-иу йә сәрызонд схәцә-мәцә.

Азтә цыдысты. Йә раздәры хицауән советон хицауад йә дзулгәнән айста. Данел райдытта кусын падзахадон стыр дзулгәнән заводы. Фәлә йә царды уаг нае аивта. Күсәгәй хорз күсәг уыд, ләвәрттә дәр ын арах кодтой йә хорз куысты тыххәй, әмә-иу уәд Данел Җәфсәрмы ис, афтә әмә касты, цыма сбуц кәныны аккаг нае. Йе ‘мкусджытәй-иу ын исчитә бауайдзәф кодтой, әмән афтә иппәрдәй Җәрүс адәмәй, зәгъгә, фәлә-иу уәд Данел әрмәст әнәбары исты загъта әмә-иу ууыл ныхас фәци.

Бирә азтә куы рацыди, уәд-иу хаттай Данелы сәры кәмдәр ләмәгъ хъуыды фәзында, мә райгуырән хъәумә куы аңауин, зәгъгә. Фәлә та-иу ахәм хъуыды уайтагъд әрбайсәфти. «Цы кусдзынән уым? Ирон ләгән дзулгәнәгәй кусын худинағ у». Афтә-иу ахицән сты йә хъуыдитә. Дзулгәнәджы куист та йә зәрдәмә тынг фәцыд, афтә сдәсны, әмә әмә бирәтә хәләг кодтой. Әмә уәд Данел дәр йә дәсныздзинадыл йәхимә хәңзын райдытта, бинтон куы фергом уа, уымәй йын тарсти. «Искәй ахуыр кәныны бәстү фәлтав мәхицән мә амәләтмә къәбәр бакусынхъом уыдзынән».

Афтә фәцардис Данел Туләйы горәты 1941 азы онг. Фы-дыйбәстәйи хәст куы райдытта, уәд Данел әфсадмә аңыди. Бирә ног хъуыдитә, бирә ног фәндәтә фәзындиис йә сәры хәстү быдыры. Әмә хәст куы фәқис, уәд сഫәнд кодта йә райгуырән

хъәумә сыйздәхын. «Ләппу нал дән, алкәй дәр мәлүн хъәуы. Уадз әмә мә мә мад, мә фыды раз банағәной», зәгъгә, хъуыды кодта Данел. Әмә сыйздәхт йә райтуырән хъәумә. Бирәтәй әзәндең дәр нал бакодтой, фәләй ыыл зонгәйә, әнәзөнгәйә, иууылдәр цин кодтой. Барәвдытой йә алы ‘гъдауәй дәр. Колхозы куы базыдтой, Данел хорз дзулгәнәг у, зәгъгә, уәд әй сразәнгард кодтой, уым кусын куыдрайдыттаид, ууыл. Сәфат цас уыд, уййбәрц ын феххуыс кодтой цәрәнбынат саразыны тыххәй дәр. Әмә ныр авд азы әрәп Данел йә райтуырән хъәуы, авд азы кусы дзулгәнәгәй колхозы. Әмә дзулгәнәгәй дәр хүимәтәджы дзулгәнәг нае уыд! Исчи-иу колхозмә горәтәй куы рафтыди, уәд-иу диссагән агуырдтой Данелы конд дзул. Сыхаг колхозтәй Җалдәр сәрдары афәлвәрдтой Данелы сәхимә әрбасайыныл. Фәләе сә хъуыддагәй ницы рауд. Данел йәхи хъәуәй никәдәм акуымдта.

Данелы-иу араәх фарстой, куыд әфты йә къухы ахәм дзул кәннын, зәгъгә. Әмә йәм хорз касти, кәй йә фарстой, уйй. Сәрыстыр уыди йә дәснүйадәй.

Фәләе Данел үе сәфт уыдта, исчи-иу әй йә әххуысгәнджытәй куы фарста, уәд; кәд дзул кәнныны дәснүйизинад йемә райтуыргә хъуыддаг хуытта, уәддәр тарсти, йә дәснүйизинады сусәгдинад ын исчи куы базона, уымәй. «Уәд ма аәз, аәрәргә ләт, кәй хъәудынән», зәгъгә, хъуыды кодта. Әмә йын ныр Дунетхан әртүрккаг аз әххуысгәнән у. Дунетхан-иу әй истәмәй куы бафарста, уәд-иу Данел йәхи әнәххүсәг скодта әмә-иу иуварс аңыди.

Хъәуы әхсән дәр иунәгәй царди. Фыштаг азты-иу әй араәх уыд хонджытә, фәләе никүы никәмә цыдис. Әрмәстдәр зыдта дзулгәнән әмә йә хәдзар. Стәй йын-иу уайдзәфтә дәр кодтой – йәхәдәг дәр йәхимә никәй хуыттаид; әнә ‘фсинәй хәдзар цәй хәдзар у... Әрмәст әм-иу йә сыхаг, хәрз зәронд Бесо, араәх баңыд. Бесо ноджы цәстәй дәр афтә рәевд нал уыд. Данелән-иу хъәуы хабәрттә ракодта, Данел та йәм-иу әнәдзургәйә хъуыста, хаттай-иу әй хуыссәг дәр әрцахста әмә-иу уәд үе сәрәй әркув-әркув кодта. Араәх-иу хылгомау дәр фесты.

– Адәм хорз сты, Данел, адәмимә цәрән хъәуы, – ивазгә ныхасәй-иу загъта Бесо. - Стырзәрдә ма кән.

– Хорз сты, хорз, – фәзмәтга ын-иу дзуапп радта Данел. – Алчи дәр йәхицән хорз у. Уәдә ма мын исчи Джиоргубайы йә күсәрттаг әрбаласәд.

— Ағъи, Данел, рәдийис, хорз ныхас загътай. Адәм сә күсәрттәгтә кәрәдзийән ләвар кәнынәй хорз не сты. Адәм мәнә арвы әрдинау алыхуызон хорз сты, — йә ныхас кодта Бесо.

Фәлә йын Данел уәddәр нә күымдат сәттын. Йәхәдәгә царды фәдыл күйд хъуыды кодта, афтә-иу дзырдта:

— Алчи дәр йәхи гүйли бын әндзары, алчи дәр йәхи мәт кәны.

— Раст нә зәгъис, Данел! Адәймагән ныр стыр аргъ ис, аргъгәнәг ын аргъ скәнин дәр нә фәразы, адәймаг дисса-джы хәзна у.

— Хорз, хорз, — әлхыскъгәнәг дзуапп ын ләвәрдта Данел.

— Кусынән күйнәуал уон, уәд хъәугә дәр никәй уал кәндзынән: рухсаг у, Данел, кәд нәма амардтә, уәddәр. Адәймаг ңалынмә кусынән бәзза, уәдмә хъәуы, стәй дә цы фәндү, уый кән. Аз та афтә зәгъын, — ңаңгәр-иу алыг кодта йә ныхас Данел.

Фәстагмә Бесомә тынг стыр хъыг кәсын райдыдта Данелы ңаңтәнгас.

Үәдә ахәм зондимә ңәрүис адәмы әхсән... адәмы әхсән... фырмәстәй-иу ницыуал сдзурын бафәрәзта Бесо әмә-иу ацыд. Данел-иу афтә әнхъәл уыд, әмә Бесо нал әрбаңаудзән, йә ныхастыл-иу фәфәсмөн кодта: сахуыр Бесойыл әмә-иу әнкъәрд кодта, уәлдайдәр зымәгон даргъ әхсәвты.

Аәмә ныр ңәмәй тарсти, уый йыл әрцид. Фәрүинчын... Фың-цаг әй уырнгә дәр нә бакодта, ринчын у, уый. Стәй фәтарсти бынтондәр. Ныр әм афтә каст, ңима әңгәтәй дәр никәй хъәуы әмәй үә әнхъәлмә кәсын бахъәудзән, ңалынмә үә үә хъизәмарәй мәләт фервәзын кәна, уәдмә. Гъе, ууыл хъуыды кодта дысон дәр, ууыл үә зәрдә ристи әмәе уымән рафәлдәх-бафәлдәх кодта үә хүйссәны...

Абон Данел үә ңаңтәй күй ракости, уәд рудзгуитә уыдисты гом. «Чи сә байгом кодтаид, ңимә?» — ахъуыды кодта. Хуры тынтә рудзынгәй тәмәнтә калдтой, уат сә үә тәkkәе дзаг уыд. Уыцы тынтә әдде дәр тыбар-тыбур кодтой, арвы ңаңхимә күйдәр змәлыйсты.

Данел систынмә хъавыд, фәлә та үә бон нә баци. Бынтон әдзәллагәй үә әрәййәфта үә ринчын: әтәрмәтуыр, уат дәр әфснайд нә разындис, алы дзаумәттә къуымты рахау-бахау кодтой, әмә үә ңаңтытә сәхгәдта. Уәлгоммә та хүйссыди әмәе та арф, зәрдәррисынгәнәг хъуыдыты аныгъуылдис. Фәлә ацы

хатт иунәгәй бирә нә бazzадис. Әвиппайды дуары хъист фәңүид, әмәе йәм Данел факасти. Къәсәрыл әрбахызт Дунетхан.

— Даे райсом хорз, Данел, — къәмдзәстүг хуызәй йын загъта Дунетхан, — әнәфәразгә ма даे?

— Әнхъәлдән, ме ‘намондән мыл мәе Хуыцауы хай рахатт, — хъастгәнәгау дзуапп радта Данел. Дунетхан ын зәрдәтә әвәрүнмә фәци, фәләе Данел уәddәр арф ныууләфыд, бәрәг уыд, Җауылдәр кәй мәт кәны, фәләе йә зәгъын кәй нә фәразы, уый. Стәй уәddәр әрәджиау загъта йә разы әнцад бадәг Дунетханән.

— Дунетхан... гъы, йед, дзулы хабар куыд у, бригәйтә цы аластой? — стәй йәхи әфхәрүнмә фәци. — Ацы әнәвдәлон заман фәрүнчын у, куыд уыдзысты адәм әнәе къәбәрәй?..

Дунетхан сыйстад йә бынатәй, бакаст Данелмә, стәй йын загъта:

— Дзул әз скодтон, Данел, бригәйтә йә аластой. Абон дәр та бавәрдзынән, пецы арт судзы, әнтуан дәр Җәттә у, ныртәккә хыссә кәндзынән.

— Ды... Ды, дзул скодтай?! Әмәе әнтуан әмәе ссад нә фесәфтәй?

— Нәе, Данел, дзултәе хорз раудысты. Ды сәе не скодтай, уый әмбаргә дәрничи бакодта, — фәрәвәдзхуызәй дзуапп радта Дунетхан.

Данел та йәхи әруагъта әмәе хъуыдиты аныгъуылд. Стәй загъта:

— Әрбахәсс ма мын уызы дзултәй.

— Хорз, Данел. Даёхи уал Җәхс, — зәгъгәе, йын йә разы чысыл бандоныл тас авәрдта. Данел йәхи куы Җәхсадта, уәд Дунетхан дзулгәнәнмә азгъордта. Данел та иунәгәй бazzад әмәе дис кодта: «Ау, уый та куыд, Дунетхан дзултәе скодта әмәе, дам, әйничи бамбәрста, мәе конд не сты, уый», — хъуыды кодта йәхинимәр. Искуы йын исчи йә куыстәй афтәе зәгъдзән, уый йә нә бауырныдтаид, фәләе йә ныр йәхи хъустәй фехъуыста. «О, раст у, адәймаг Җалынмә кусынән уа, уәдмә хъәуы, хорз у, фәләе куы нә уал бәзза, уәд әй әмбаргә дәрничиуал бакәны, уыди ахәм адәймаг, әви нәе, уый». Раст афтәе куыд хъуыдитә кодта, афтәе йәм чидәр дуар әрбахоста. Данел әм кәсгә дәр нәма фәкодта, афтәмәй уатмә әрбаңыди Бесо.

— Хуыцау дае әнәениз скәнәд, Данел. Ницы дзәбәхдәр да?

Ардыгәй-ардәм мәм куыд нә барвыстай? Рынчын хорз нәү, нәү. Әмә дәм ничи фәкаст, ёви ңәй әнәфснайдхуыз дә? – алывәрстәм акасти Бесо.

Данел баҳудт, фәлә уайтагъд йә цәсгом фәтар әмә Бесомә бакаст.

– Мә мад мәрдтәй нал рабадти, әндәр мын тәригъәд чи бакәна. Әмә уәвгә тәригъәд ницәмән хъәуы. Адәймаг куы фәңдуы, уәд ма кәй фәхъәуы!!.

Бесо әрбадт әмә йә сәр батылдта:

– Ағъи, Данел, тәригъәд ныхас та загътай. Ничи дын зоны дәрынчыны хабар, уый ىеддәмә иунағ нә уаис.

– Ды ма мын куы нә уаис, стәй мын афтә зәрдәтә куынә әвәрис, уәд цы уаин? – хин ныхас загъта Данел.

Уалынмә Дунетхан әрбаңың, үемә уыдысты колхозы хынҹәт Надиффә әмә къәбицы хиңау Чабә.

– О, мә хуртә акәнат, афтә хъәуы, афтә, адәймагмә фәкәсын хорз хъуылдаг у, – зәгъгә бацин кодта Бесо әмә Данелмә бакаст.

Уый та кости әрмәстдәр, Дунетхан цы ‘рбахаста, уымә. Дзул куы райхәлдтой әмә йәм ай куы радтой, уәд ай уый зырзыргәнгә йә тәккә астәуыл асаста, басмыста йәм, стәй дзы ныррус кодта әмә йә комдзаг цалдәр әууылды фәстә аныхъуырдта. Стәй йә фәстәмә Дунетханмә радта.

Бесо дисгәнгә кости Данелмә, стәй бамбәрста, Данел дзул кәй федта әмә йә зәрдәмә кәй нә фәңди, уый. Фәтәригъәд кодта зәронд Бесо Дунетханән әмә йә рәститә кәнын райдыдта:

– Уыйас кәд нә арәхсы, уәддәр хорз дзултә скодта, иу дыууә хатты ма куы бафәлвара, уәд дә ма амбула, Данел.

Фәлә йәм уый ници дзырдта әмә Бесомә афтә фәкасти, цима Дунетханмә тынг мәстү у. Сфәнд кодта комкоммә йә фарс фәхәңын әмә Данелы бафарста:

– Мыйяг, бынтон цауд дзул у?

– Нә, хорз дзул у, – әнәбары загъта Данел...

Уәдмә Дунетхан ие ‘мбәлтимә уат әфснайын райдыдта. Надиффә дон әрбахаста әмә пъол әхсын райдыдта. Чабә та рудзгуытә ныттыгъта әмә сә сәрфта. Бесо дәр сын йәхи әххуысгәнәт скодта. Әмә цалынмә уыңы куыстытә кодтой, уәдмә сәм Данел кәсгә дәр нә ракодта.

Дунетханитә аңыдысты. Бесо сын бирә арфәтә фәкодта.

Стәй Данелмә баңыд, уымән йә цәститә уыдисты әхгәд. Иу цъусдуг Бесо ахъуыды кодта, зәгъгә, бафынәй, фәлә йәм уәddәр сәзырда:

— Кәд дә, мыйиаг, бафынәй фәнды, әз уал цәуын.

Данел әвиппайды йәхиуыл схәңыд әмә Бесомә ныккаст. Йә цәститә әрттывтой әмә куыддәр къуызгәйә загъта:

— Күниә. Абад уал, Бесо.

Бесо әрбадти әмә уатмә йә къухәй азамыдта:

— Кәсис, дә хәдзармә дын куыд базылдысты. — Стәй ахъуыды кодта әмә ма йә ныхасмә бафтыдта: — Әмбисонды уалдзыгон бон. Адәймаг тәригъәд у ахәм заман фәрынчынән. Цәуыл хъуыды кәнис, Данел, дәхимә әгәр цәмән хъусы?

— Йәх, Бесо, афтә загътон кәддәр, әмә мә ныр дәр уырныдта, зәгъгә, дәснүздинад адәймагән йемә райгуыры. Әмә куы ‘рхаудтән ацы хүссәнмә, уәд мә зәрдә рысти: цы хәрдзысты колхозонтә, чи сын скәндзән дзул...

— Дзулгәнджытә разындызән, Данел, адәймаг әнәнииз уәд, уый йеддәмә. Адәймаг у зынаргъ, уый йеддәмә ныры заман диссаг ницыуал у...

— Адәймаг, адәймаг... Әз дән адәймаг, әмә ма кәй хъәуын, кусынән куы нә уон, уәд? — Бесойы ныхас айстәйә, әнкъардхуызәй загъта Данел.

— Уый дын хорз зонд нәу. Ау, уәдә әз зәронд дән, зәгъгә, мә куыд әппарыс? Нә, кәд әз зәронд дән, уәддәр цард әрыгон адәмәй къаддәр нә уарзын. Стәй алқай дәр хъәуын, колхозы сәрдар дәр, парторг дәр, агроном дәр мәм әрбауайынц әмә мә фәфәрсынц истәмәйти. Уәдә уал азы дзәгъәлы фәцардтән? Нә, әз хъуамә фенон, нә адәм цәуыл тох кәнинц, уый. Әз ма хъуамә коммунизмы дәр фәцәрон, уым дәр әз уәлдай адәймаг нә уыдзынән, — дзырда Бесо.

Фәлә та йын Данел сабыраәй йә размә цәлхдур әрәвәрдта:

— Уый, кәмән йә зәрдә куыд у, уымә гәстә фәхъуыды кәнис. Иутә аргъаумә куы байхъуынц, уәддәр зәххыл нал фервәссынц.

Ахәм ныхастә куыд кодтой, афтә сәм кәртәй уынәр әрбайхъуыст, стәй чысыл фәстәдәр уатмә әрбахызысты колхозы сәрдар әмә парторг.

— Цы кодтай, Данел, дәхи куы ‘руагътай? — афарстой йә әрбацауджытә.

Данел ницы сдзырдта, фәлә сын Бесо йә низы хабар ракодта.

— Ау, әмә правленимә цәуылнә исказмән фехъусын кәнын кодтай? Бинонтә дын най, зәгъгә, уәд дәхи адәмы ‘хсән иунәг хоныс? — уайдзәфтә йын кодта колхозы сәрдар. Стәй куы федта, уат сыгъдәг у, уый, уәд ай бамбәрста, иунәг ай кәй на ныууагътой әмә йын зәрдәтә авәрдта:

— Тәрсә ма кән, Данел, хъуаг дә ницәмәй ныуудздзыстәм, стәй иунәг дәр нае уыдзынә.

Уыдон куы аңыдысты, уәд Данел басабыр, фәлә та йә Бесо уәддәр нае ныууагътә:

— Нә дын загътон, куы йә зониккай, уәд дә афонмә тыхсын дәр ма скодтаиккай, зәгъгә.

Данел ницыуал дзырдта. Афтә дзургәйә сә әрбайяфта Чабә, уый әрбацыд әд карзинкә. Карзинкә скъаппы раз әрәвәрдта әмә дзы систа айчы донай сәрст чысылагомау дзәбәх дзул, фысы фыд, әрвү әмә мыды дурын. Скъаппы сә куы сәвәрдта, уәд Данелмә хәстәг бацыд:

— Данел, дә зәрдә цы хәринаг агуры. Ныртәккә Мисурәт әмә Залиханы дәр ардәм хъәуы.

— Бузныг, Чабә, ницы мә хъәуы. Цы тыхсүт мән тыххәй?

— дзуапп радта Данел. Цыдәр зәгъынмә ма хъавыди, фәлә та Бесо йә ныхасы хай баппәрста:

— Рарвит сә, рарвит, Чабә, ам исты уынаффә кәндзыстәм.

Данел йәхимидағ тыхсти, йә цәсгом ныссырх. Күйдәр мәстү дәр кодта, фәлә цы загътаид, уый нае зыдта. Уәдмә Мисурәт әмә Залихан әрбацыдысты. Уайтагъд хәринаг кәнүнмә бавнәлдтой әмә хәринаг цәттә у, зәгъгә, афтә Бесо цәуыныл сси.

Данел рабадәгау кодта әмә куыдәр йә хъәләс фендәрхүйзон, афтәмәй Бесойән ләгъстә кәнүн райдыдта:

— Дә хорзәхәй, ма ацу, Бесо; макуыдәм ацу, абор иунәгәй баззайын мә бон нау, — әндәр ницыуал дзурын бафәрәзта Данел, әмә йә рустыл дыууә ставд цәссыджы әруадысты, стәй кәмдәр рихиты амбәхстысты.

Бесо ницыуал сдзырдта әмә әрбадт, диссаг әмә йәм зын фәкасти, Данеләй цәссыг әрцәугә кәй федта, уый. Әмә әндәр ныхастә кәнүн райдыдта:

— Ацы аз нартхор тыд раджы фәуыдзыстәм, уарынтае хорз әрцид әмә уайтагъд рәзынмә фәуыдзән. Күйдәр Мисурәт

әмә Залихан фынг әвәрын райдытой, афтә дуар чидәр әрбахста, әмә уатмә әрбаңыд кәрчыты фермәйи хиңау Даухан. Йә къухы цыдаертә.

— Әнәнис су, Данел. Нырма дын аbon фехъуистон дә рынчыны хабар. Уәүүа, исчи ахәм хорз рәстәг рынчын кәнис?

Даухан, йә къухы цы уыд, уыдан Мисурәтмә радта: замманай дзаджәджын уәливых әмә графини дзаг арахъх. Йәхәдәг Даухан уайтагъыд җауынмә фәци фермәмә, аbon, дам, нын бирә күист ис, әрбауайдзынән та дәм, зәгъгә.

Стъол сынтаеджы раз әрәвәрдтой, йә уәлә фылдажынта, уәливых, физонәг әмә арахъх. Залихан кәдәмдәр ауда әмә дынджыр графини дзаг бәгәны әрбадавта, иемә әрбаңыд Дунетхан дәр. Бесо се ‘ппәты дәр сбадын кодта. Әмә күидәр фыццаг сидт бакодта, афтә чидәр әрбахъәр ласта:

— Да хорзәхәй, Данел, рынчын дә, уый цы бамбәхстай, әви дә низән тәрсәгә кәнис? — әмә мәнә уатмә дохтәйдзәгтәй әрбахыз тракторәй хуымгәндҗыты бригадир Ахтемыр. Куы федта, цы кусынц, уый, уәд дуары раз ләугәйә бazzади.

— Ам әнәхъән күивд күы ис! Ныртәккә мәе ардәм хъәуы, — әмә фәцәүәг.

— Уый әрра нәе! — баҳудти Бесо. — Цәй, тагъд әй ардәм хъәуы. Нә күист дардәр кәнәм. Хуыңау дә әнәнис скәнәд, Данел. Фәстәмә та дә саджы хуызән әнәнисәй күид фенәм, уыцы хорзәх дә уәд, — әмә йә нуазән анызта. Данел нуазынмә нәе хъавыд, фәлә йын әй Бесо тыххәй баназын кодта. Сылгоймәгтәй йын хуыздәр хәйттәй әмә разы авәрдтой. Уалынмә Ахтемыр тыхуләфтгәнгә әрбахәеццә:

— Цал дзы анызтай әнә мән, Бесо? — худгәйә бафарста уый.

— Әмбәләтгаг дын, Ахтемыр, — зәгъгә, йәм Бесо нуазән авәрдта.

— Хорз нәу рынчын кәнин, фәлә кәм әрцид, уым йә ныхмә рәвдз фәләуу, Данел. Дәхи бон цы нәе бауа, уый та дын мах фәсурдзыстәм, — әмә йә нуазән анызта.

Файна цалдәр сидты ма банизтой уалдыгәнди тыххәй, Бесо ма дзы Уациллайы кой дәр скодта. Стәй нуазән систа Данел. Йә бынаты күйдәр сизмәлыд әмә схуыфыд, стәй, йә нуазәнмә кәсгәйә, загъта:

— Тәккә зон дәр, аbon дәр ам иунаегәй күы хуыссыдтән, уәд загътон мәхииң, зәгъгә, мәе цард фәци. Мәхии мәт мә

тынг нæ уыд, фæлæ, мæ куыст дзæгъæлæй кæй бæззад, уый мæ мардта. Стæй абор Дунетханы конд дзул куы федтон, уæд ницыуал бамбæрстон: дæс æмæ ссæдз азы дзуlgæнæгæй фæкуыстон æмæ мæм афтæ касти, цыма алы адæймагæн дæр дæсныдзинад йемæ куы нæ райгуыра, уæд дзы ницы рауайдзæн. Куыд рæдыд зонд мæм уыд, уый ныр бамбæрстон. Ныр мæхицæй æфсæрмы кæнүн, ме ‘ххуысгæнджыты хуыздæр цæуыннаэ зыдтон, цæмæн сын хæлæг кодтон мæ дæсныдзинад, зæгъгæ. Уæвгæ æнæуи дæр хорз сарæхстысты. Ныр æй бамбæрстон, адæймаг цы у, æмæ адæм хорз кæй сты, уый. Иу хорз куы ракæнай адæмæн, уæд дын æй дæс ахæмæй бафиidзысты. Æмæ ахæм адæмæн мæ уд дæр ратдзынæн, – загъта Данел. Цалдæр цæссыджы йæ уадултыл æруадысты, фæлæ сæ уый нæ асæрфта. Йæ нуазæн йæ тækкæ бындзарæй анызта...

– Афтæ, афтæ, Данел, мæ хур, мæ уд дæ фæхъхъау, кæй мæ бамбæрстай: адæм хорз сты... адæмы хорздзинадæн æмбал нæй, – загъта Бесо.

1953 аз.



АРВИСТОН

ЭЗОПЫ АЕМБИСӘНДТАӘ

99. Статуятә уәйгәнәг

Иу ләг хъәдәрмәгәй саräэта Гермесы статуя әмәе йәе уәймә ахаста базармә. Гъе фәләе йәм әввахс ничи цыд. Уәд ләг хъәр кәнын байдыдта, балхәнүт, дам, бәркәдтәдәттәг әмәе аeftиägtäхässäg хуыцауы ныв. Иуафон йәе цуры цавәрдәр фәндаггон әрләууыд әмәе йәе фәрсы: «Ау, әмәе ахәм хуыцаумә цәуыл смәсты дә, дәхи дзы әнәхай цәмән кәныс?» Уәйгәнәг ын дзуапп радта: «Мәен әвәстиатәй хъәуы әххуыс, ай та әвиппайды нә дәтты бәркәдтә, фәләе сабыргай».

Ацы әмбисонд әвдисы зыд әмәе фәлитой адәймаджы.

100. Зевс, Прометей, Афинә әмәе Мом

Зевс сфаелдыста богъы, Прометей – адәймаджы, Афинә – хәдзар. Гъемәе тәрхонгәнәгәй равзәрстый Момы. Уый сын сәе хәзнатәм бахәләг кодта әмәе сын фаутә әвәрын байдыдта: Зевс, дам, богъайән йәе цәстытә йәе сыйкъатыл нае бакодта әмәе, дам, ницы уыны; Прометей та хъуамә адәймагән йәе зәрдәе әдде әрцауыгътаид, науәд, дам, әвзәрты хәрзтәй нае иртасы; Афинәйы хәдзар та, дам, цәлхытә хъуаг у, әмәе йәе фарсмәе әвзәр сыхаг куы ‘рцәра, уәд ын зын уыдзән әндәр ранмәе алидзын. Уыцы әнахъинон даутә Зевсы зәрдәмә нае фәңдысты әмәе Момы Олимпәй ратардта.

Амбисонды апп: а дунеййил алцәмәй әххәст ници у.

110. Герой

Иу ләгән йәе хәдзары царди герой. Хәдзары хицау ын иуда-дзыг кодта стыр нывәндтәе. Әгәр бирә хәрдзтә цыди нывәндтыл, әмәе дын әм уәд иуахәмы герой куы фәззынид фыны әмәе йын сабырәй куы бауайдзәф кәнид: «Ныууадз, мәе хур,

дә митә, науәд дә бынтае иууылдаәр куы бахәрай, уәд дә боныфәстагмә мәгуыргур рауайдзән әмәе аххостә мәныл ныххуырсдынә!»

Бирәтыл арәх бәлләх әрцәуы се ‘нәзонды тыххәй, азымдҗын та хуыцәутты фәкәныңц.

111. Геракл әмәе Плуtos

Хуыцәуттә Гераклы се ‘мсәр куы рапхуытой, уәд куывд скодта әмәе алкәмән дәр зәрдиагәй әгъдау ләвәрдта. Фәстагмә йәм Плуtos бацыд, арфә йын ракәноң, зәгъягә. Фәлә йәм Геракл ие ‘ргом нәе раздәхта, йәхи йыл атигъ кодта. Зевс дисы бацыд әмәе фәрсү Гераклы, иннае хуыцәуттәй уәлдай Плуtosмә ахәм уазал цәстәй цәмән ракастә, зәгъягә. Геракл ын дзуапп радта: «Адәмы ‘хсән куы цардән, уәд уыдтон, Плуtos фыд-зәрдә, әнәугән удты хәлар кәй уыд, уый. Уымә гәсгә мын әнәуынон у».

Әхтәйә хъәздыг чи у, удыкондәй та цауд, ахәм адәймаг әвдистәуы ацы әмбисонды.

114. Хосгәнәг әмәе мард

Марды рацәйхастой, әмәе мәрддзыгой синты фәдыл цыдисты. Хосгәнәг дын иу ләджы хъусы дзуры: «Мәнәе кәй фәхәссинц, уый нозтуарзаг куынә уыдаид, стәй алцәмәй дәр бәрц куы зыдтаид, йәхимә куы зылдаид, уәд нәе амардаид». «Хъус-ма, мә лымән ләг, уыдаттә йын йә удағасәй амонын хъуыди, ныр та ма цы...»

Хәләрттән сәе фарсмә бахъуаджы сахат баләууын фәхъяуы. Уынгәдҗы бон сыл худгә чи кәны, уый та әлгъаг, әннаккаг у.

115. Цъиутыл цуангәнәг әмәе калм

Цъиутыл цуангәнәг уистә әмәе сасм райста әмәе хъәдмә расст. Иу бәрzonд бәласыл сауцъиуы ауыдта. Йә уисты кәрәттә кәрәедзиуыл бабаста, сасмәй сәе байсәрста әмәе цырдзастәй кәсы

уәләмә. Гъемә, мәгуырәг, нае бафиппайдта, йә къәхтү тәккә цур калм кәй хүйссыд, уый. Иуафон размә акъаҳдзәф кодта әмә маргджын хиләгыл нылләууыд. Уый дәр дын куы фәэзилид әмә ләдҗы къахыл куы фәхәңид. Ләг йә уд куы иста, уәд ма бәргә ахъуыды кодта: «Цәй әнамонд дән, цәй! Мә хъавд әндәр кәмәдәр уыди, ныр мәхәдәг цысымы смидағ дән!»

Искәмәен цәлхдуртә чи әвәры, уыдан сәхәдәг бәлләхы баҳауынц.

128. Сынт әмә калм

Сынт тынг сәххормаг, фәлә холыйыл нае хәст кодта. Уалынджы, хурмә йәхи чи тавта, иу ахәм калмы ауыдта. Йәхи йыл ныццавта әмә йә фелвәста. Фәлә калм фәцарәхст әмә йе знагыл фәхәңид. Сынт йә уд куы иста, уәд ма фәсмонгәнгә загъя: «Цәй әнамонд дән, цәй! Замманай холыйыл бәргә фәхәст дән, фәлә мын нае батади әмә ныр сәфын».

Ис ахәм адәймәгтә дәр: хәзнаты чырын ссардта, фәлә йәм бавналын нае уәнды, йә уән дән тәрсгәйә.

131. Цъиах

Иу ләг цъиах әрцахста, йә къәхтәй йын босәй сбаста әмә йә йә фыртән радта. Цъиахән адәмь ‘хсән цәрын йә бон нае уыд әмә йын фадат куы фәци, уәд алыгъд әмә йә ахстонмә стахти. Фәлә бос къалиутыл ныссуитә, әмә цъиахән йә бон стәхын нал уыд. Йә адзал әрцид, уый бамбәрста әмә хинымәры загъя: «Мәнәй ма әнамонддәр уа! Адәмь ‘хсән цагъары цардәй цәрын мә нае бафәндыди, ныр мәләтү амәддаг фәдән».

Әмбисонды әвдистауу, чысыл фыдбылызыәй фервазыныл чи фәархайы, фәлә әнәнхъәләдҗы стыр бәлләхы чи баҳауы, ахәм адәймәгтә.

135. Әххормаг куыйтә

Әххормаг куыйтә цәугәдоны џавәрдәр царм ауыдтой, фәлә йәм бацәуын сә бол нае уыд. Әмә сферд кодтой: дон

иууылдәр банаzәм, стәй уый фәстә царммә бацәудзыстәм. Гъемә дын цәутәдоны дон нуазынмә куы бавналиkkой. Уыйбәрц дзы банызтой әмә се ‘ппәтән дәр сә гуыбынтә атъәппытә ластой.

Уыцы куытты әнгәс сты, искаецәй исты ратонынмә йә быцъынәг чи фескүүны, фәлә бынтә скәнүны бәсты йәхи чи бабын кәнү.

140. Домбай әмә зәхкусәг

Домбай зәхкусәджы чызджы бауарзта әмә йәм курәг балыди. Зәхкусәг йә чызджы тугдзыых сырдән раттын наә уәндиди, фәлә йын «наә» загъынмә дәр йә ныфс наә хаста. Гъемә йәм уәд иу хорз хъуыды фәзынди. Домбай сә әгәр куы тыхсын кодта, уәд ын зәхкусәг загъта, хорз мойаг, дам дә мә чызгән, фәлә, дын ай аәрмәстдәр уәд ратдзынән, дә дәндәгтә сәфтауын әмә дә ныхтә ралыг кәнүн мә куы бауадзай. Налуәд, дам сә мә чызг тынг тәрсү. Домбай зәхкусәджы чызджы афтә тынг уарзта, әмә сразы ләджы фәндоныл. Аңадәндаг әмә әнәеных сырдәй зәхкусәг, ай-гъай, нал тарст әмә йә сә кәртәй расырдта.

Әмбисонд әвдисы: знәгтә әэмризәджы кәмәй рыйтысты, уый дәр әнционәй сә амәддаг сүйдзәни, куы сыл баууәнда, сайдәй йыл кәй цәуынц, уый куынә бамбара, уәд.

ЦИТАТАӘТАӘ

* * *

Йә адәмы чи наә уарзы, сә зондахаст әмә удыхъәд әнад кәмән сты, уый никуы бауарздзән әппәт дунейы адәмы фәлгонц дәр. Абстракцитәй гуыры аәрмәст абстракцитә. Иппәрд әнкъарапты уацары баҳауы адәймаг, әмә йә алышварс цардәгас цы у, уыдаттә нал фәиртасы, йә туг әмә стәг әндзыгәй базайынц. Җавәрдәр әңгәгәлон әнкъараптә үә сәхицән цагъайраг скәнүнц.

*Николай Бердяев. Избранные произведения.
Ростов-на-Дону. «Феникс», 1997, 8 ф.*

* * *

Уадз әмәе космополиттә бәллой, қәддәр әппәт адәмыхәттә әмәе нацитә қәй башу уыдзысты әмәе иу бинонты цардәй қәй цәрдзысты, уымәе. Ахәм хабарән әрцәуән күс уа, уәддәр хъумә алы адәм дәр раздәр йәхи әрәмбара әмәе ие ‘пәт хъарутәй бацархайа, ңәмәй йә мидәг цы зонды тых, уды фарн, хәрзхъәд миниуджытә әмәе курдиәттә ис, уыдан әппәтадәм он хәзәнадонмә бахәсса. Адәм ңас удвидардәр, хъомысджындәр уой, уыйбәрц цы сഫәлдыстадон фарн бахәссой, уый бәркаджындәрәй әмәе бәрәгдәрәй дардзәни дунейы адәмты бинонты царды.

Иван Гончаров. Словарь афоризмов русских писателей. М., 2004, 114 ф.

* * *

Сылгоймәгтә әнахъинон сты!. Аәрмәст сә ңәстыйтә дәр әнәхъән әнәкәрон паддзахад сты, адәймаг дзы күс абалц қәна, уәд дзы йәхи ном дәр ферох уыдзәни.

Николай Гоголь. Уый дәр уым, 101 ф.

* * *

Марджытән а дунейыл ңәрыны бар нәй.

Николай Гоголь. Уый дәр уым, 107 ф.

* * *

Раздәр уал хи адәмән қәнын хъәуы исты хорз хъуыддәгтә, стәй та иннәтән әмәе әппәт адәмән!

Николай Гоголь. Уый дәр уым, 113 ф.

* * *

Аәз тәрсын: уырыссаг литератүрәйән ис иунәг фидән – йә ивгъуыд замантә.

Евгени Замятин. Уый дәр уым, 202 ф.

* * *

Вәййы ахәм замантә: адәммә сә колективон смаг фәкәсү сә уды иудзинады тых.

Фазиль Искандер. Уый дәр уым, 207 ф.

* * *

Дәхицәй уәлбикъон куы нә аразай, фәлә иннә адәмы хузызән куы уай, уәд уымәй стырдәр амонд нәй.

Михаил Пришвин. Уый дәр уым, 363 ф.

* * *

Әвәлмон сау адәм, рәгъәуттәй
Кәнүт уә хәмпәлгәрдәг мер!
Циу фосдзуг? – Сәлвын ай, ныргәвд ай
Әмә йын йе стәг куытән фех!
Бынән ын бazzади фыдәлтәй
Әфсондз, цым ләдзәг аәмә ехс.

Александр Пушкин. Уый дәр уым, 401 ф.

* * *

Циу кад? Дзыгъуыр-мыгъуыр әмпъузән
Поэты скъуыд кәрцән йә фарсыл.

Александр Пушкин. Уый дәр уым, 411 ф.

* * *

Әвзаг рәзы культурәимә иумә.

Алексей Н. Толстой. Уый дәр уым, 461 ф.

* * *

Тиран рәдауәй уары хорзәхтә аәмә бәрзонд бынәттә тәккә әлгъагдәр дымысдәртән, цәмәй сә рәстәгмә фервәза, уый тыххәй.

Франтишек Крышка

* * *

Рæстдзинад куынæ уа, уæд ницы ис.

Иван Пересветов

* * *

Йæ къазна адæмы фæллойæ чи дзаг кæны, уыцы паддзах у, йæ хæдзары сæр йæ хæдзары бындурæй ист сыджытæй чи сæрды, уый æнгæс.

Ас-Самарканди

* * *

Паддзахы зондæн аргъ фækæның, йæхимæ цавæр адæймæгты аæбахæстæг кæны, уымæ гæсгæ.

Никколо Макиавелли

* * *

Монархтæ алы хæлд æвзæргæнджытимæ хæларæй цæрын уарзың, Уый сæ туджы ис.

Эдмунд Бёрк

* * *

Уæ хъус-ма æрдартү: æдзух нын дзурың, фыссың, президенты указтæ, дам, се ‘ппæт æххæстонд нæ цæуың. Амæ адæймаг дисы аныгъуылы... Ау, уый та куыд у?! Мæнмæ гæстæ, чиновник бæрзонд бынат ахсы æви ныллаг – уæлдай нæу: президенты кæнæ премьеры барамынд нæ сæххæст кодта, уæд йæ куыстæй тæргæ у æвæстиатæй. Дæ хæс нæ сæххæст кодтай – фæндарааст!

Леонид Якубович, АиФ, №31, 2015

* * *

Абоны онг исбон конфискаци кæныны тыххæй Уæрæсейы закъюн нæма и. Цæуылнæ? Арæджы Слестгæнæг комитеты коллегийы депутаттæм уыцы фарст радта А. Баstryкин: «Кæдæй нырмæ радзур-бадзур кæнæм уыцы хъуыдагыл? Адæм не ‘мбарың: фыдгæнæг цы фæдавта, уыдон хъуамæ йæхимæ куыд баззайой...» «Советон дуджы дæр конфискаци кодтой фыдгæнæджы давæггаг исбон. Ахæстоны-иу кæй

сбадын кодтой, уымæн истой, цы йæм уыд, уый, йæ иунæг фатер, хæдзары дзаумæттæ æмæ ноджы цыдæртæй фæстæмæ, – загъта АиФ-æн Юри Скуратов, 1995–2000 азты Уæрæсейы Федерацىйы сæйраг прокурор. Æз дæн ахæм мадзалы фарс. Уæлдайдær коррупцион фыдгæндты фæдыл. Адæймаг хъуамæ зона: закъонтæ ницæмæ даргæйæ дæ рæбынтæ бæстæйы мулкæй куы байдзаг кæнай, уæд хъуамæ фæстæмæ лæвæрд æрçæуой паддахадмæ. Конфискаци суаид хорз практикон фæрæз. Алчидær æй зоны: коррупционертæй бирæтæ сæ ис-бон æмбæхсынц: сæ хæстæджытыл æй ныфыссынц æмæ а. д., фæлæ бæстон куысты фæрцы рабæрæг кæнæн ис уыцы цæстфæлдахæн митæн.

Ахæм куыстæн цæлхдуртæ чи æвæры? Æвæцæгæн, коррупционертæ сæхæдæг.

АиФ, №31, 2015

* * *

Советон хищауадæн ўе знаг систы æппæт адæм дæр, æмæ йæ адæмæй куыд тарст, афтæ никæмæй тарст. Гъемæ иудадзыг адæмы цæгъдыны куыст кодта – фондзыссæдз милуанæй дзы фылдæр барвыста мæрдтæм. Чи ма дзы бæззад, уыдонæн та сæ астæустджыты нуæрттæ скъуыдта, сæфтмæ сæ тардта, сæ буары сын æнусон тас æмæ цагъары гуылмыз гентæ бауагъта, гадз-рахатмæ, æгъатыр митæм, хус дзæнгæдамæ æмхиц цæмæй уой, ууыл æнувыдæй бакуыста, цæвитттон, коммæтæс æлгъаг уdtæ сæ сарæста.

Виктор Астафьев, АиФ, 2009, №5



СФЕЛДЫСТАДОН БЫНТӘ



Васко АБАЕВ

КРУЖОК «МОНТАНЬЯРОВ»¹

Наступил 1918 год. Шла первая мировая война. Люди напряженно ждали вестей с фронтов, Западного и Кавказского (Турция была союзницей Германии). Вести были, как правило, неутешительные. Царские армии терпели серьезные поражения. Чтобы поднять воинский дух кавказской армии, на Кавказ приезжал сам император Николай II. Тифлисские власти устроили ему торжественную встречу. На всем пути следования от вокзала до резиденции во дворце Наместника выстроились двумя шпалерами жители города: служащие, учащиеся, представители разных сословий и групп. Нашей гимназии достался отрезок, который назывался «Верийский спуск». Царь ехал в открытой белой машине, очень медленно и очень близко от нас. Он был одет в белую черкеску, на кавказский манер. Его бледное лицо ничем не напоминало жестокого тирана. Оно было скорее приятным, но вместе с тем совершенно невыразительным. Такое лицо бывает у людей безвольных, лишенных характера. Не менее самого царя нас, гимназистов, заинтересовал его автомобиль. В то время автомашин в Тифлисе было еще совсем мало. Нашелся среди нас всезнайка, который сообщил, что марка царского автомобиля «Делонэ – Бельвиль», и что царь получил его в подарок не то от французского президента, не то от бельгийского короля.

Приезд царя не повлиял заметным образом на положение дел на кавказском фронте. Оно оставалось тяжелым. У западных союзников дела шли лучше. Мальчик-газетчик с кипой свежих номеров газеты «Тифлисский листок» бежал по Головинскому проспекту (теперь проспект Руставели) и истошным голосом кричал: «Дандарел визал! Дандарел визал!» Это надо было понимать так: англичане взяли Дарданеллы.

Во время войны люди быстрее зреют политически. Мы, группа пятнадцатилетних подростков, гимназисты 6-го класса, решили создать кружок. В кружок вошли Юрий Месхи, Бесо Гвердцители,

¹ Монтаньиры (гора) – левое крыло в Конвенте, получившее свое название от высоко под потолком расположенных скамей, на которых они сидели во время заседаний. (Прим. редакции).

Гайк Берберов, Борис Занис, Владислав Купец, Александр Лазарев, Михаил Костыч и я, Месхи и Гвердцители были грузины; Берберов – армянин; Занис – латыш; Копец – поляк, красивый мальчик немного женственной внешности; Лазарев – русский с Кубани; Костыч был по происхождению серб. Пестрый национальный состав нашего кружка не должен удивлять. Он отражает пестроту населения города. Больше было армян и русских. Городским головой («мэром») был долгое время армянин Хатисов. Следует также учесть, что в царское время Кавказ, наряду с Сибирью, был местом ссылки. Многие ссыльные оставались жить на Кавказе. Поляк Копец, серб Костыч и латыш Занис были потомками таких именно ссыльных.

Подружились мы поначалу как книголюбы. Чтение было нашей страстью. В центре Тифлиса был парк, называвшийся «Александровским садом». На краю этого парка находилась небольшая, но хорошо, со знанием дела и любовью укомплектованная городская библиотека. Как пьяницу все время тянет в кабак, так нас тянуло в эту библиотеку. Весь персонал библиотеки, от директора до уборщицы, нас хорошо знал. Нам не было отказа ни в каких книгах, даже в тех, на которых значилось: «На дом не выдается». Мы составляли для себя списки «рекомендуемого» и «обязательного» чтения, информировали друг друга об интересных новинках. У меня сохранились тетради с конспектами книг, прочитанных членами нашего кружка. Вот некоторые названия:

В.О. Ключевский. Добрые люди древней Руси.

Его же. Петр Великий.

Ельчанинов. История религий.

Шантепи де ла Соссеи. История религий.

Ренан. Жизнь Иисуса.

Берта Зутнер. Долой оружие².

К. Фламмарион. Живописная астрономия.

Его же. Бог в природе.

Менделеев. Основы химии.

Рессель. Кооперация и национальные задачи³.

² Автор между прочим пишет: «Всякая война, каков бы ни был ее исход, непременно таит в себе зародыш следующей войны, потому что всякое насилие нарушает чьи-нибудь права... Следующая война, о которой люди толкуют так развязно и хладнокровно, будет повальным всенародным бедствием. Она не принесет выгод ни одной стороне, а послужит гибелью для всех».

³ «Когда человек становится слабоумным, его помещают в убежище для умалищенных. Когда народ лишается ума, он отдает себя на произвол правительства». «Кто поступит на службу государству, тот должен держать свое сердце под замком и ключом».

- Меримэ.** Рассказы.
Додэ. Рассказы.
Мопассан. Рассказы.
Золотницкий. Цветы в легендах и преданиях.
Минто. Логика.
Джемс. Психология.
 Афоризмы («Баран гораздо менее предназначен для человека, чем человек для тигра»).
Рейнке. Сущность жизни.
Бунте. Механизм и витализм.
Франсэ. Чувства у растений.
Тарханов. Дух и тело.
Тарновский. Четыре свободы⁴.
Роменс. Духовная эволюция человека.
Каутский. Бебель о патриотизме и войне.
Питирим Сорокин. Основы будущего мира («Современное государство – первобытный дикарь»).
Сеченов. Рефлексы головного мозга.
Г. Петров. По стопам Христа⁵.
Вл. Вагнер. Вопросы зоотехнологии.
Бюхнер. Психологическая жизнь насекомых.
Соколовский. Основы антропологии.
Г. Джордж. Прогресс и бедность.
В. Вундт. Философия и жизнь в XIX веке.
Леопарди. Диалоги и мысли.
Э. Клодт. Картина мира.
 Его же. Детство человечества.
Вандервельде. Промышленное развитие и общественный строй⁶.
Д. Писарев. Статьи.
Ницше. По ту сторону добра и зла.
Ламенинэ. Слова верующего.
Тард. Преступление толпы.
Л. Стефен. Этика и борьба за жизнь⁷.

⁴«Самое истинное учение может, вследствие запрета оспаривания, утратить свое жизненное значение и смысл и обратиться в простую формальность» (Дж.ст. Миль).

⁵«Люди и через непроходимые Альпы сумели проложить удобные пути, а от сердца к сердцу не сумели».

⁶«Для того, чтобы коллективистская организация труда могла установиться, нужно предварительно предположить целый ряд преобразований морального и интеллектуального характера».

⁷«Наиболее просвещенный народ будет победителем и без войны и насилия».

Кн. Щербатов. О повреждении нравов в России.
Анна Кингфорд. Научные основы вегетарианства.
Фр. Томпе. Уважайте женщину.
Друммонд. Как преобразить нашу жизнь.
Виндельбандт. О свободе воли.
Липперт. История культуры.
Паскаль. Мысли.
Пибоди. Христос и социальный вопрос⁸.
Вегнер. Эллада.
Карлейль. Этика жизни.
Фихте. Назначение человека.
Тэн. Об уме и познании.
Его же. «Цветочки св. Франциски».
Руссо. Исповедь.
Э. Реклю. Человек и земля.
Его же. История горы.
Эмерсон. Избранные человечества.

Классики русской и западноевропейских литератур входили также, разумеется, в наш список обязательного чтения.

1916 год был для нашего кружка переломным: у нас появился вкус к политике. Мы стали регулярно читать газеты, тифлисские и центральные. Мы следили за тем, что пишет Пертинакс в «Эко де Пари» и Женевьеева Табуи в «Эвр». Пуанкарэ и Мильеран имели в нашем лице неумолимых критиков. Выяснилось, что мы все – очень левые, дружно ненавидим царизм и ждем переворота. Мы зачитывались «Историей французской революции» Жюля Мишлэ и решили назвать наш кружок «кружком монтаньяров». Остальную часть класса, не проявлявшую интереса к политике, мы называли «болотом».

Мы присваивали себе имена «Мирабо», «Дантон», «Демулен», «Марат». Только Робеспьер не находил среди нас поклонников. Он казался слишком сухим, лишенным романтизма.

С жадностью читали мы также отчеты о судебных процессах над народовольцами, которые публиковались в издаваемом Бурцевым сборнике «Былое». Мы были уверены, что, когда потребуется, мы будем держаться так же мужественно и бесстрашно, как народовольцы.

⁸«Нет политической алхимии, с помощью которой можно было бы из свинцовых побуждений получить золотое течение жизни» (Спенсер).

Внимательно следили мы за тем, что делается в Таврическом дворце, в Государственной Думе. Выступления левых депутатов неизменно вызывали наше горячее одобрение. Запомнилось выступление депутата А. Керенского в разгар войны. Обращаясь к правительской ложе, он говорил: «Связав великий народ по рукам и ногам, заткнув ему рот и завязав ему глаза, вы бросили его под ноги могущественного врага...» Это же самое повторилось в 1941 году...

К этой предреволюционной поре относится и наше знакомство с марксистской литературой. Мы высоко оценили «Коммунистический манифест» за его революционный пафос и работу Ф. Энгельса «Происхождение семьи, частной собственности и государства» за научную основательность. О Ленине до его приезда в Петроград в апреле 1917 года мы ничего не слышали и не знали. Корифеем русского марксизма был для нас Георгий Валентинович Плеханов. Его книга «К вопросу о развитии монистического взгляда на историю» вошла в наш список обязательного чтения.

Марксистские идеи имели в то время в Грузии широкое распространение. Грузия неизменно посыпала в Государственную Думу депутатов социал-демократов, которые вместе с социалистами-революционерами («эсэрами») составляли крайне левую оппозицию правительству. Антицаристские настроения, характерные для всех народов Закавказья, были особенно сильны в Грузии. От времен японской войны сохранились сатирические песенки, в которых восхвалялся японский маршал Ойяма и высмеивался царский генерал Куропаткин. Разумеется, эта ненависть относилась к режиму, а не к русскому народу. С русскими, поселившимися в Грузии, местное население жило в мире и согласии.

Они дали Доброе кому-
они верили в меня.

Коды

Дарико

Сергей Пахаев

Саламжурен Судасов

Иван Касаев

Qyrghazy Tasso

Тифис

Дирекция гимназии Герц

Евгений Пахомьевич

Ахкий Шакидзе

Арноэльд Чихадаш

Шота Звидзигури

Сергін Штукіла

Туркіш Пючукова

Магна Акброникашвили

Лев Ченде

Александр Марченков

Петроград

Эрнест Леон. Радиев
 Лев Чебода
 Анастасий Терко
 Карлез Дондук
 Анна Десницкая
 Александра Марко
 Варя Абакумова
 Александра Трохорцева
 Инна Илья Суходол
 Кристина Суходол
 Алибек Кусов
 Алексей Арх. Сирягин
 Ина Рауднер
 Иосиф Оратовский
 Мухаммед Даудов
 Владимир Лившиц
 Анна Розенберг
 Анастасия Тереханян
 Мария Егорилова
 Елена Балашкова
 Ольга Шевораш

НАРТЫ ЭПОС

Алы адәм дәр буң сты сә күльтурон хәзнатәй. Ирон адәмни күльтурон хәзнатән сә ахсджиагдәртәй иу у сә фольклор – сә таурәгътә, каджытә, аргъяуттә әмә зарджытә. Нә адәмни фольклоры сәйраг бынат ахсынц Нарты каджытә, Нарты монументалон эпос.

Ахуыргонд адәм, Уәрәсейн дәр әмә фәсарәнты дәр, радијы әрдәрдтой сә хъус Нарты эпосмә әмә йын бәрзонд аргъ скодтой иннә адәмты ‘хсән.

Иттәг ләмбынәг сахуыр кодта Нарты эпос, ирон әвзаг, ахуырад әмә историийы бындураевәрәг академик Всеволод Миллер. Миллер йәхәдәг цалдәр хатты уыд Ирыстоны әмә тынг хорз базыдта ирон әвзаг әмә ирон адәмни фольклор. 1881–1883 азты раңыд йә разагъды фәллой «Осетинские этюды». Йә фыщаг хай иууылдәр арәзт у фольклорон әрмәгәй, уәлдайдәр та Нарты каджытәй. Уый фәстә ма Миллер цалдәр фәллойы рауагъта әмә рактом кодта, цы нысаниуәг ис Нарты эпосән зонады цәстәнгасәй.

Миллеры фәлләйтты фәрцы ирон интеллигенци хуыздәр бамбәрстой, цы стыр күльтурон хәзна сты Нарты каджытә, әмә сыл зәрдиагәй кусын байдыдтой Хъайтмазты Асләмәрзә, Собиты Инал, Туккаты Соләман, Гарданты Михал, Гуыриаты Гагуызд, Тугъанты Махарбет. Уыдон бирәе бакуистой ирон адәмни фольклор әмбырд кәнныныл.

Егъау әмә зынаргъ фәллой ныффииста 1930 азы Нарты каджыты тыххәй францаг зынгә ахуыргонд Ж. Дюмезиль.

Цәмән кәннынц ахәм стыр аргъ Нарты эпосән ахуыргонд адәм?

Уымән әмә Нарты эпос сәвзәрди тынг рагон заманы әмә дзы әвдышт җәуы уәдиккон җарды уаг. Иннә адәмты эпостән

сæ фылдæр хай у Нарты эпосæй бирæ әрыгондæр. Нарты каджытæн сæ бындурон хайыл цæуы дыууæ мин азæй фылдæр.

Цæмæй бæрæг у, Нарты каджытæ тынг рагон заман кæй сæвзæрдысты, уый? Уый бæрæг у уымæй, æмæ дзы цы хæдзара-дон уавæр, цы бинонты цард, стæй цы мифологи æвдист цæуы, уыдон æргом кæннынц адæмы историон цардæн йæ рагондæр заман.

Миллер æмæ Дюмезиль куыд раиртæстой, афтæмæй Нарты эпосæн йæ къорд мотивтæ баст сты скифты царды уагимæ. Скифтæ та цардысты мах эрæйæ цалдæр сæдæ азы раздæр.

Нартæн сæ хæдзараады бындур æвæрд у цуаныл, стæры цæуыныл æмæ фос кæнныныл. Зæххы куисты кой фæзыны æрмæст æрыгондæр каджыты.

Се ‘хсæнад у мыггæттæй цард. Сылгоймаг, зæгъæм, Сатана, ахæм бæрzonд бынат ахсы Нартмæ, æмæ зæгъæн ис, матриархаты тæфаг ма тыхджын кæй уыди Нартмæ, уый. Сатана ўе ‘фсымæр Уырызмæгæй кæй смой кодта, уый дæр у иттæг рагон заманы бæрæггæнæнтæй иу.

Куыд зыны, афтæмæй Нарты эпосы ис тотемизмы фæдтæ дæр, ома адæм сæхи исты сырды цæуæт куы хуыдтой, ахæм цæстæнгас. Нарты зæронд Уæрхæджы ном, лингвистон анализ куыд æвдисы, афтæмæй, рагон ирон æвзаджы амыдта бирæгъ, æмæ Уæрхæджы байзæддаг уымæ гæсгæ уыдисты тотемистон цæстæнгасæй «бирæгъы цæуæт».

Тотемизм дæр у рагон æхсæнадон формæтимæ баст.

Нарты эпос хъæздыг у мифологион мотивтæй. Уыдон æвдисынц кæнæ æрдзы тыхтæ, куыд донбеттыртæ, УацILLA, Мигъы бардуаг, Аффсати æмæ а. д., кæнæ культурон тыхтæ, куыд Куырдалæгон. Нарты раззагдæр геройтæ, Сослан æмæ Батрадзæн сæхи фæлгонцтæ дæр æнгом баст сты мифологиимæ. Ацы мотивтæ Нарты эпосы сты тынг рагон, адæм сæ фыщагдæр мифтæ куы фæлдисынц, уыцы хуызы. Куыд æхсæзгон æмæ ахсджиаг хъуыддаг у, Нарты эпос зонадон æгъдауæй лæмбынæг раиртасын!

Фæлæ хъуыддаг æрмæст ууыл næ ахицæн. Нарты эпосæн стыр нысаниуæг ис канд зонадон næ, фæлæ аивадон æгъдауæй дæр.

Советон фысджыты фыщаг съезды не стыр пролетарон фыссæг А. М. Горький дзырдта: «Æппæты æххæстдæр геройты типтæ сæвзæрдысты фольклоры фærцы, фæллойгæнæг адæмы

сфәлдистады фәрцы». Ацы ныхастә иттәг хорз бадынц Нарты эпосыл дәр. Кәд эпосән йә мотивты зынгәдәр хай у мифологион, фантастикон, уәddәр йә геройтә сты удәгас, зәххон, реалистон фәлгонцә. Искәмәй афтә куы зәгъяй, уый Сырдоны хуызән у, кәнае әфсины Сатана куы схонай, уәд алы ирон ләт дәр бамбардән, цы зәгъынмә хъавыс, уый. Афтә иннә геройтә дәр: Уырызмәг, Хәмыц, Созырыхъо, Батрадз, Ацәмәз. Удәгас әмә сыгъдәг ирон цардәй ист кәй сты Нарты геройты типтә, уый тыххәй сә афтә уарзынц адәм дәр, уый тыххәй сә рахастой фәлтәрәй фәлтәрмә, фыдәй фыртмә.

Әгас дунейы эпосты дәр зынәй ссардзыстәм сылгоймаджы ахәм фәлгонц, Нарты Сатанайы фарсмә кәй әрәвәрдәуа. Сатана у Нарты адәмән сә мад, сә ныфс, сә дарәг, сә хъахъхъәнәг. Нырыккон адәймагән матриархаты фәткәвәрд зын бамбарән у. Фәлә Сатанайы тип афтә диссаджы рәсүгъдәй әвдист у эпосы, әмә уымә базонгә уәвгәйә, алчидәр зәгъдән: «Кәд сылгоймәгтә Сатанайы хуызән уыдисты, уәд матриархат әнцон бамбарән у».

Нарты каджытән сә формә дәр, куыд хъәуы, афтә бады сә аппимә. Сә композици у хәрзконд, әнә къәләситә, әнцон әмбараң, се ‘взаг әнә уәлдай дидитә, афтәмәй хъәздыг, нуардҗын, хъәддых әмә рәстдзәф. Нә фысджытән Нарты эпос у, әвзаджы әмә поэтикон дәсныйады скъола, не ‘взорт литературајән аивадон хотыхты әвидигә хәзнадон.

Нарты эпос иннә эпостимә абаргәйә, иттәг хъәздыг у сюжеттәй: се ‘гас әрәмбырдгәнгәйә әххәссынц сәдәмә.

Иуәй-иу эпостә кәрәй-кәронмә ахәссынц әмхуызон, тар, тызмәт әмә цинцуҳ: зәгъәм, гермайнаг «Нибелунгтә», кәнае ирландиаг каджытә. Нарты эпос афтә нәу. Йә сюжеттә сты алыхуызон. Ләджы кәм худын фәкәнын кәнынц, кәм та йә кәуын дәр скәнын кәнынц. Вәййы дзы, стыр драматикон тых кәмә ис, ахәм эпизодтә, зәгъәм: Сосланы мәләт, Батрадзы мәләт, Сослан әмә Тотырадзы хәст әмә әнд. Фәлә дзы ис хъәлдәзәг, юморәй дзаг эпизодтә дәр, уәлдайдәр Нартән сә цыргъзонд, се знәгтән та се ‘дылы әмә гуырымыхъдзинад кәм әвдистәуы, уыдон. Ис дзы ахәм каджытә дәр әмә әрдзы поэзийә дзаг чи у, зәгъәм, «Ацәйы фырт Ацәмәз».

Кәд дзы трагикон элемент дзәвгар разындзән, уәddәр Нарты эпос у оптимистон эпос. Сә ныфс никуы асәтты Нартән; уырны сә кәддәриддәр, цыфәнды зынтыл дәр кәй фәүәлахиз уыдзысты, цыфәнды знаджы дәр кәй басәтдзысты.

Батрадз Тыхы фыртимә хәцгәйә стыр зын раны ис, фәлә тәккә тәссаг минуты йә бәх фәңәрдәг вәййы әмә знатан цы хъәуы, уый бакәнның. Сослан сәмбәлдис йәхицәй бирә домбайдәр ләгтыл, Мукарайыл, фәлә Нарт айдагъ тыхәй нә архайыңц: архайыңц зондәй дәр. Зондәй фәүәлахиз Сослан ие знатыл, әмә гуымиры Мукара ныхъяндәл.

Нартыл фыд аз скодта, сыдәй мәлымә ‘рцыдзысты. Фәлә та ацы хатт дәр ферваэтысты сәфташ: бәркадарм Сатанамә разынди сусәг әвәрәнтә алы минасәй йедзаг, әрхуыдта Нарты чысыләй-стырәй әмә сә иннабонәй иннабонмә хорз фәхынцта.

Нарт сты хәстуарзаг әмә хәстифтонг адәм. Знагмә әнхъәлмә нә кәсыңц, фәлә йәм сәхәдәг фәраздәр вәййыңц.

Чи сты се знаттә та? Иуәй – уәйгүйтә, иннәмәй та – мәличчытә әмә әндәртә. Дыууәтимә дәр карз тох кәнның Нартә.

Уәйгүйтә кәд бирә хатт Нарты геройтәй тыхдҗындаәр вәййыңц, уәddәр сыл Нартә зондәй уәлахиз сты, әмә уый фәрцы домбай, фәлә зондәй хъаджджын уәйгүйтә састы бынаты баззайыңц.

Къаддәр әнауәрдон тох нә кәнның Нартә әлдәрттә әмә мәличчытимә. Ацы тохән дәр ис стыр нысануәг. Нартән сәхи царды уаг араэзт у хәстон демократији бындурыл. Әлдәрттә әмә мәличчытә та сты әффхәрдҗытә әмә тыхгән-джытә. Ацы дыууә социалон уавәрән нәй кәрәдзимә ба-фидаян. Нартә сә цәрәнбонты уыдзысты сәрибар, нә быхстый әлдарарад, әффхәрд әмә сә мыттаг скъуытой мәличчытән әмә әлдәрттән. Зәххыл сын цы знаттә уыд, уыдан куы басастой, уәд расидтысты тох Хуыцауән йәхииимә. Нал ын куывтой, йә ном ын нал ардтой. Сә дуәрттә бәрзонд сарәстой, къәсәрыл хизгәйә сә сәр гуыбыр кәннын куыннә хъәуя, кәннод, дам, Хуыцау афтә фенхъәлдзән, уымән кувәм нә сәрәй.

Каджытән сә рагондәр варианттәй куыд зыны, афтәмәй хәст әмә цуан уыдзысты Нартән сә сәйрагдәр царды фәрәзтә.

Нарты гуыппырсарты уынәм арәхдәр кәнә цуаны, кәнә балцы, стәры, хәтәны. Сәр цуаны сәр вәййынц арәхдәр сагтә. Стәры кәнә хәтәны цәугәйә Нартә агурынц искәцы ‘лары, кәнә мәличчы әнәхәрд бәстә, әмә йәм күң баирвәзынц, уәд ың аккаг фәвәййынц: әлдәртты ныңџәгъдынц, сә фоссын ратәрынц әмә номы куывдатә фәкәнынц.

Фос дарыны кой дәр вәййи каджыты. Дарынц лыстәг фос дәр, стурфос дәр, фәлә уәлдай аргъ кәннынц бәхы рәгъәуттән. Бәхәй каджындәр фос наң Нартмә.

Иттәг арәх уынәм Нарты куывдатәгәнгә, кафгә, симгә, хъазгә әмә заргә. Күңд зыны, афтәмәй уыдысты хъәлдзәг, парахатзәрдә әмә әнәмәт адәм. Мәләтәй наң тарстысты, фәлә царды ад дәр зыдтой әмә ың аргъ кодтой.

Хәст әмә фыдәбәттәй фервәзгәйә-иу сә уд радтой әгасәй дәр цинмә әмә хъәлдәзгизнадмә.

Нартә куывд күң кодтой, уәд уый уыди әңгәгәй дәр нәртон куывд. Фәсте иу цыуызмәләг дәр нал бazzади. «Цәуынхъом чи у – цәугә ракәнәд, цәуынхъом чи наң у – хәстәй йә ракәнүт». Афтә-иу хъәр кодта фидиуәт. Хәрд әмә нозтән ныккәнән наң уыд, саджы фыдәй фынгтә бынмә тыдтой. Нәртон дыхъусыг агтә ронг әмә әлутон бәгәныйә сә былтәй калдысты.

Куывд-иу йә тәмәны уәд бацыди әмә-иу Нартә күң райдытой сә номхәссәни кафт әмә симд, зәхх кәмәй рызти әмә хәхтә кәмәй әнкъуистысты.

Наң номдзыд ныивгәнәг Тугъанты Махарбет диссаджы рәсүгъд равдыста йә разагъды нывы, «Нарты куывд»-ы, күңд әл кодтой әмә күңд хъазысты Нартә.

Тынг уарзтой Нартә ерысәй хъәзтытә: фатәй нысанмә ‘хын, карды хорз әвзарын, хохыйас дуртә тулын әмә уыдон ахсын, бәхтү дугъы уадзын, галтә әмә домбәйттә фурды иу быләй иннәмә әхсын. Ахәм хъәзтытәй сә буар кодта әндон, сә уәнг – рәүәт, сә арм – тыхджын.

Әпос иртасгәйә, фәзыны ахәм фарст: Нартә әңгәт уыдысты әви наң? Ныронг ацы фарст лыггонд наңма у. Ахуыргәндәй иутә зәгъынц, кәддәр уыд ахәм адәмы мыггад, әмә тынг сгуыхт кәй уыдысты, уымә гәсгә сә ном бazzад иннә адәмтәм. Фәлә ис ахәм иртасджытә дәр, Нартә историон адәм уыдысты,

зәгъгә, уый уырниаг кәмә нә кәссы. Бәлвырдәй зәгъын хъәуы, әмә Нарты эпосы афтә парахат сты аргъау әмә мифологион элементтә, әмә уыдоны ‘хсәнәй тыңг зын раиртасән у историон апп.

Махмә афтә кәссы, әмә Нарты номәй хүйдтой сәхи ирон адәм сәхәдәг сә рагон таурәгъты әмә кадджыты. Цы цард дзы әвдист җәуы, уый у ирон адәмы раджы заманы цард.

В. Миллер әмә Ж. Дюмезиль куыд сбәлвырд кодтой, афтәмәй Нарты эпосы мотивтә әмә сюжеттә бирә цәмәйдәрты әввахс ләууынц рагон Цәгат Кавказы адәм, аланты ‘гъдәуттәм әмә царды уагмә. Алантә та сты ирон адәмы фыдәлтә. Нарты кадджытә ирон адәмән сә цардимә әнгом баст куы нә уыдаиккой, уәд сә уал сәдә азы афтә әххәстәй дәр нә бавәрдтаиккой. Нарты геройтән сә нәмтты анализ бәлвырд кәнүн сә фылдәр хай ирон кәй у, уый. Уәрхәт, Әхсар, Әхсәртәг, Уырызмәг, Сайнәг, Сослан, Ацәмәз, Ацырухс. Адон иууылдәр сты сыгъдәг ирон нәмттә. Сатанайы ном бабәттын хъәуы, рагон сомихаг таурәгъты цы алайнаг чызг Сатиники кой кәнүнц, уымә. Хәмьцы әмә Батрадзы нәмттә, куыд зыны, афтәмәй әрбафтыңды манголтәй, фәлә уыдоны дәр Цәгат Кавказы адәмтә базыдтой аланты фәрцы.

Ирон адәмы историон цард әмә Нарты эпосы ‘хсән цы бастинаид ис, уый бәрәг кәнүн уымәй дәр, әмә Нарты әмә сә раззагдәр геройты нәмттыл әмбәләм канд кадджыты мидәг нә, фәлә әнәуыт җарды дәр. Уырызмәг әмә Сатанайы кой, куыд нәртон фысым әмә нәртон әфсин, арәх хъусәм куывды әмә чындзәхсәвү зарджыты. Арвырдын Дыгурлы хонынц «Сосланы әндүрә». «Әрфәнен фәд» йә ном райста, әвәңдәгән, Әрфәнәй, Уырызмәджы бәхәй. Иу кәрдәдҗы мыггаг (ковыль) Ирыстоны хонынц «Хәмьцы рихи». Зәрватыккәй дзурынц, йә дымәгүл, дам, Сосланы кард рауад, әмә, дам, уәдәй фәстәмә фәсаджил ис. Бәегәнйы фәзынди дәр ирон адәм бәттынц Сатанаимә. Ирыстоны куы фәзынди маис (кукуруза), уәд әй адәм схуыдтой «Нарты хор», ома диссаджы хор, аләмәттаг хор.

Ирыстоны бирә рәтты амонынц ахәм бынәттә: зәппәдзтә, дуртә, кувәндәттә, Нартимә баст чи у. Дыгурлы иу рагон зәппадз хонынц «Нарты Сосланы зәппадз». Ам ма В. Миллер

федта әнахуыр стыр ләджене стәгдар. Раджы заманы-иу уыцы ран сәрдиғон кодтой бәрәгбон, «Сосланы бәрәгбон». Күйртаты, Ләцы хъәумә ‘ввахс, амонынц «Нарты уәлмәрд» әмә «Нарты ныхас». Дыгуры иу дурыл амыдтой әнахуыр къәләситә нывәфтыд (лабиринт); куыд дзыртой, афтәмәй уыцы нывәфтыд уыд Сырдоны хәдзары пълан.

Ахәм факттә ма ис ноджы дзәвгар әрхәссән. Ёрмәст адәмән йә туг, ие стәгәй чи сәвзәрд, уыцы эпосән бантыстаид ахәм арф уидәгтә ауадзын адәмы зәрдәйы әмә адәмы царды.

Нә адәмөн поэт Къоста хорз зыдта Нарты эпос, әмә йын аккаг аргъ кодта. Ие сфәлдыстады ңалдәр хатты кәны Нарты кой:

*Рагон нәртон ләгай зарын куы зонин,
Арвмә куы хъуысид мә фәндыры хъазт,
Дунеты се ‘ппәт мәхимә әрхонин,
Радзурин уыдонән зәрдәйы масть.*

Ам Къоста стырдәр бәллищән уый зәгъы әмә нәртон фәндирдәгъдәг Ацәмәзау йә хъәләс арвмә куы хъуысид. Йә геройтәй иуы хоны Сырдон, әмә йын уыцы иу ныхасәй әвдисы йә зондахаст аегасәй дәр:

*Хъәубәсты – хъәдьысырд,
Хәдзары – Сырдон.*

«Ләскъдзәрән»-ы кәны Уырызмәджы кой:

*Уастән бazzайой йә быныл
Даргъ кәрә әмә худ.
Уастән, ма стәфса сә хъармәй
‘Тас нәртон зымәг, –
Чи сә сарәзта йә цармәй –
Нарты Уырызмәг.*

«Хетәджы» къухфысты Къоста әфсины хоны Сатана.

Нарты эпосыл зонадон куыст ныронг уый тыххәй къуылым-пы кодта, әмә нырма каджытә иумә, бәстонәй, аивәй, систематизигондәй никуыма ‘рцыдисты уагъд. Ёрмәст ныр әрцыди фадат ацы стыр хъуыдаг сәххәст кәнынән. Алчи дәр ай бамбардзән, ңас егъяу культурон әнтист у Нарты эпосы рауагъд. Уый ёрмәст академион фәллой нәу, фәлә у әппәт-адәмөн культурон бәрәгбон. Ирон әвзагыл әххәстәй әмә

аив уагъд куы ‘рцәуа Нарты эпос, уәд уый фәстә әнәмәнг ивд әрцәудзән уырыссаг әвзагмә дәр, стәй советон иннә адәмтү ‘взәгтәм. Афтәмәй әппәт советон адәмтә дәр базонгә уыдзысты Нартимә.

Гуызавә нә хъәуы, Нарты эпос йә миниуджыты фәрцы, йә бәрzonд зонадон әмә аивадон тыхы фәрцы аккаг бынат кәй әрцахсдзән иннә эпосты рәнхъы. Нарты эпосимә чи базонгә уа, уый аргъ скәндзән, цы адәм әй сфаәлдыстой әмә йә бирә сәдә азты цы адәм бавәрдтой, уыдонән дәр.

Хетәггаты Къостайы хуызән гуырд цы адәммә равзәрди, Нарты әнәмәлгә кадджытә чи сфаәлдыста әмә сә незаманәй нырмә йә зәрдәйы арф чи бавәрдта, ахәм адәмы ничи баннымайдзән әнәкурдиат адәмил. Ахәм адәмән бар нәй, ног цард аразыны тохы дәр фәсте бazzайын. Хъуамә Нартау ныфс-джынәй әмә әхсарджынәй размә тырной, хъуамә Нартау хъа-зуат тох кәной знагимә, хъуамә Нартау сә девиз уа: «Әгады цардәй мәләт хуыздәр».

«Max дуг», 1945, № 4



«МАХ ДУГ» 2015 АЗЫ НЫММЫХУЫР КОДТА:

АЛЬ-МУТАНАББИ: 1100 АЗЫ

АЛЬ-МУТАНАББИ. Әмдзәвгәтә, афоризмтә. II, 78.

БАРАХЪТЫ ГИНО: 125 АЗЫ

БАРАХЪТЫ Гино. Таурәгъ, әмдзәвгәтә. IV, 6.

БӘЕСТЫ ФИДАУЦ – СЫЛГОЙМАГ

III, 6.

ДАНТЕ АЛИГЬЕРИ: 750 АЗЫ

ДАНТЕ. Әмдзәвгәтә, зонды ныхәстә. III, 29.

ДАУЫРАТЫ ДАМИР: 75 АЗЫ

ДАУЫРАТЫ Дамир. Әртә Цы-йы. Алыхуызон хабәрттә. VIII, 37.

ДЖЫККАЙТЫ ШАМИЛ: 75 АЗЫ

ДЖЫККАЙТЫ Шамил. Рухс къәсәр. Әмдзәвгәтә, прозә, цитатәтә I, 6.

ДЗУЦЦАТЫ ХАДЗЫ-МУРАТ: 80 АЗЫ

ДЗУЦЦАТЫ Хадзы-Мурат. Әмдзәвгәтә, хъуыдытә. VIII, 5.

ПЕТР ЕРШОВ: 200 АЗЫ

ХЕКЪИЛАТЫ Цәразон. Аргъау-биргъау уәм фәңәуы... IV, 114.

УИЛЬЯМ ЙЕЙТС: 150 АЗЫ

Уильям ЙЕЙТС. Әмдзәвгәтә, прозә, цитатәтә. VII, 89.

КЪАДЗАТЫ СТАНИСЛАВ: 60 АЗЫ

Къадзаты Станислав. Урс азәлд. Әмдзәвгәтә. IV, 71.

МАМСЫРАТЫ ТЕМЫРБОЛАТ: 170 АЗЫ

Темырболаты тыххәй дзурынц. IX, 6.

Мамсыраты Темырболат. Әмдзәвгәтә, IX, 10.

НАФИ: 90 АЗЫ

Хекъилаты Цәразон. Интервью Нафииимә. II, 15.

СЕКЪА: 160 АЗЫ

Секъа. Әмдзәвгәтә, прозә. VII, 6.

ТОМАЙТЫ МИСУРХАН

Томайты Мисурхан. Радзырдтә. IX, 29.

ХАДЖЕТЫ ТАЙМУРАЗ: 70 АЗЫ

Хаджеты Таймураз. У дуне мә артдзәст. Әмдзәвгәтә. III, 38.

ХӘЕМЫЦАТЫ Албег: 75 азы

Хәемыцаты Албег. Дард балцы. Әмдзәвгәтә. IV, 16.

ХӘЕМЫЦАТЫ ЮРИ: 75 АЗЫ

Хәемыцаты Юри. Җардыхос. Әмдзәвгәтә. IV, 99.

ХОРЗӘЙ БАЗЗАЙ, ИР!

Хъодзаты Әхсар. Үәлахизы сәрвәлтау. V-VI, 4; Зарәг әрыз-дахтис Ирмә, V-VI, 5.

Зынгхуыст фысджыты цыйыр биографитә әмә уацмыстә. V-VI, 18–308.

ЦГЬОЙТЫ ХАЗБИ: 75 АЗЫ

Цгъойты Хазби. Үәлахизы сидзәртә. Новеллә. IX, 44.

ЧЕДЖЕМТЫ ГЕОР: 75 АЗЫ

Чеджемты Геор. Уайсана. Радзырд. VIII, 17.

ПОЭЗИ

- АЕЛБОРТЫ** Петр. **Әрхәндәг рәнхъытә.** Әмдзәвгәтә. XII, 23.
АСЛАӘМЫРЗАТЫ Дзерассә. Әмдзәвгә. II, 67.
Анна АХМАТОВА. Музә. Әмдзәвгә. III, 35.
БИАЗЫРТЫ Кромвел. Әмдзәвгәтә. I, 41.
ГЕЦАОН-ЕЗЕТЫ Нина. Қәддәры уарзт. Әмдзәвгә. III, 101.
ГОДЖЫЦАТЫ Нелли. Да комуләфты хъарм. Әмдзәвгәтә.
 IX, 27.
ГУЫЦМӘЭЗТЫ Мэри. Амонд дын куы хәссин. Әмдзәвгәтә.
 XII, 21.
ДАУҮРӘ. Әз – хәхты чызг. Әмдзәвгәтә. III, 90.
КАСАТЫ Әмзор. Җыппаррәнхъонтә. II, 65.
КОКОЙТЫ Махар. Ивы рәстәг. Әмдзәвгә. VII, 69.
КОСТЫ Лизә. Гом арты рухс. Әмдзәвгәтә, VII, 56.
КЪИБИРТИ Амурхан. Уарзти ронг. Әмдзәвгитә. II, 32.
КЪОДОТЫ Альберт. Әүүәнчы фарн. Әмдзәвгәтә. VIII, 29.
СКЪОДТАТИ Эльбрус. Игон дуарбәл ләугәй.. Әмдзәвгитә.
 IX, 37.
«Хонын әмбалән нә фыдбылыз мемә». Әмдзәвгәтә сыл-
 гоймаджы кадән. III, 11.
ХЪОДЗАТЫ Әхсар. Фидәны чиныг «Исли»-йә. Әмдзәвгәтә.
 I, 89; Ағънианы хъарәт 1937 азы. X–XI, 324.

ПРОЗАЕ

- АГЬНАТАЫ** Гәстән. **Дидинәг.** Радзырд. II, 39.
БУТИАН-ХЕСТАНТЫ Победә. Әртә этюды. III, 102.
Бынхортә. VIII, 15.
БЫРНАЦТЫ Барон. Хъәлдзәг хабәртә. I, 86.
ГУСАЛТЫ Барис. Стәмтәй иу. Цардвәннадажы уацау. I, 46;
 Мастиад цинтә. Этюдтә. VII, 70.
ДАУҮРӘ. Мастисәг. Радзырд, VII, 63.
ДЗАСОХТЫ Музафер. **Мәйтү дәргъән азтә.** Кәрон. I, 19.
ДЗУЦЦАТЫ Къоста. Хәңгәе уаст. VII, 95.
МАМИАТЫ Таймураз. Дыууә џауы. IX, 14.
САУТӘТЫ Тамилә. Удхос. Уац. II, 9.
СКИФИРОН. Нә иу низыхатт... Уац. XII, 60.

ТЫЛАТТАТЫ Бексолтан. **Хәддзу.** Новеллә. III, 98. **Дыууә нывы.** IX, 76.

ХЪАЗИТЫ Мелитон. **Әнәвдәлон.** Уацау-новеллә. VII, 16.
Әнәвдәлон. Уацау. Кәрон. VIII, 68.

ХЪАЛАГАТЫ Дзанджери. **Дыууә хуры. Ныв.** III, 105.

ЦӘГӘРАТЫ Максим. Новелләтә. VII, 127.

ЦГҖОЙТЫ Хазби. **Дыууә новелләйы.** IV, 81; Радзырд амә таурәгъ. XII, 6.

ЦОМАРТАТЫ Изәтбег. **Цъәхдзаст донычызг.** Уацау. III, 47;
Цъәхдзаст донычызг. Кәрон. IV, 25.

НОГ НОМ

ПЛАТЫ Зәринә. Нарты Ацәмәз. II, 68.

АДӘМОН СФӘЛДЫСТАД

Таурәгътә. IX, 81; XII, 51.

УИДАЕГТАӘ

ТМЕНАТЫ Дзерассә. Цыргъзонд ныхасы – арф хъуыды.
XII, 51.

ЦӘРУКЪАТЫ Алыксандр. Нә мад Агъниан. X–XI, 6.

АГЬНИАН. Аргъәуттә. X–XI, 15; Таурәгътә. X–XI, 133; **Әмбисәндтә,** зонды ныхәстә, алы хабәртә. X–XI, 179; Хъарджытә. X–XI, 240; Цыбыр куывдтытә. X–XI, 247; Арфәтә. X–XI, 248; Сомытә. X–XI, 250; Уайдзәфтә. X–XI, 251; Фидистә. X–XI, 252; **Әртхъирәнтә.** X–XI, 255; **Әлгъыстытә.** X–XI, 256; Уыциу-уыциутә. X–XI, 259; Низты нәемттә. X–XI, 260; **Әмдзәвгәтә,** зарджытә, дзыгуыр ныхәстә. X–XI, 262; **Мәхи тыххәй.** X–XI, 318; Агъниан зынәмбарән дзырдтә куыд амыдта. X–XI, 321.

НОГ ТӘЛМАЦТӘ

Ильзе АЙХИНГЕР. **Әмдзәвгәтә.** IX, 74.

Альберто МОРАВИА. **Әртә новелләйы.** XII, 25.

ИРОН ПРОЗАЙЫ АНТОЛОГИ

БОГАЗТЫ Умар. *Дыууæ радзырды*. XII, 88.

ГАФЕЗ. *Хæхты хъæбысы*. Радзырд, IV, 119.

ДЗАДТИАТЫ Тотыргег. *Диссаджы сæн*. Радзырд, II, 109.

ЕПХИТЫ Тæтæри. *Дыууæ радзырды*. III, 120.

ЦÆГÆРATЫ Максим. Новеллæтæ. VII, 127.

ЦÆРУКЬАТЫ Алыксандр. *Мæлгæ аццы кафт*. Радзырд, IX, 16.

ÆВЗАГ – НАЦИЙЫ БЫНДУР

Валери БРЮСОВ. *Мадæлон æвзаг*. *Æмдзæвгæ*. II, 7.

НЕ ‘ВЗАГ – НÆ ФАРН

ХОЗИТЫ Петр. *Национ скъолайы кой цæмæн у тобæгонд?* Уац. VII, 112.

АХУЫРГÆНÆГÆН – АЕХХУЫСÆН

МЗОКТЫ Аслæнбæг. *Куыдзæджы сֆæлдыстад астæуккаг скъолайы*. Дарддæр. II, 97; IX, 109; *Дзесты Куыдзæджы «Фæн-дагсар Уастырджи»*. XII, 70.

ÆВЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУГ

ДЖЫККАЙТЫ Анна. *Америкаг-англисаг империалистты фыд-ракондзинæдтæ Кавказы*. Уац. IX, 97.

С. КЛАРИН. Буржуазные националисты окопались в Оспедин-ституте. XII, 56.

Литературон уацмысы социалистон мидис æмæ национ харак-тер. I, 123.

Политическая беспечность и бездеятельность правления СП Северной Осетии. III, 110.

СФÆЛДЫСТАДОН БЫНТАË

АБАЙТЫ Вассо. *Кружок «монтаньяров»*. Нарты эпос. «Пока человек живет...». XII, 121.

МАХ ДУДЖЫ РАВДЫСТ

I, 103 – *Айларты Таймуразы куыстытæ*; II, 84 – «Нæ кæстær æфсымæртæ»; III, 106 – *Байцаты Людмилæйы ног куыстытæ*; IV, 102 – *Мод Уайты куыстытæ*; VII, 97 – *Абойты Зауырбеджы куыстытæ*; VIII, 125 – *Икъаты Агуыбейы куыстытæ*; IX, 93; XII, 46 – Ирон дзырдаивады дæснитæ.

ФЫССÆДЖЫ ТРИБУНÆ

АЙЛАРТЫ Измаил. Дыууæ ныхасы «Æлутон»-ы тыххæй. Уац. I, 116.

УÆЛЛАХИЗ: 70 АЗЫ

БАГАТЫ Аврам. Æлдаттаты хæстон æфсымæртæ. VII, 107.

АРВИСТОН

I, 128; II, 134; III, 134; IV, 134; VII, 133; VIII, 135; IX, 134; XII, 112.

ТАÆФÆРФÆС

Бицъоты Гриш. I, 137.

Тотраты Руслан. VII, 142.

Цъары фәрстыл:

2. Къостайы «Ирон фәндыр»-ы фыщага рауагъд
Титулон сыф.
3. Секъайы фыщаг чиныг «Ирон фыййау»-ы титулон сыф.
4. Бигъаты Юри. Хъуыбады.

* * *

Шеф-редактор

Корректор

Дизайн

Компьютерный набор

Ирида КОДЗАТИ

Заира КАРАЦЕВА

Залина ГУРИЕВА

Марина КИРГУЕВА

* * *

*Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.*

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00107 от 10 декабря 2014 г.

*Журналы цы əрмæг рацæуа, уымæй əндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.*

*Журналмæ цы кæххыстытæ цæуы, уыdon редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

*Учредитель и изатель:
Министерство культуры РСО-Алания.
362040. г. Владикавказ, ул. Джанаева, 20.*

*Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; <http://www.mahdug.ru>.
Тел.: гл. редактор – 25-09-64; зам. гл. редактора, отдел прозы – 25-20-52;
отдел поэзии, корректор – 25-09-74; бухгалтерия – 25-22-47.*

*Подписано к печати 15.09.15. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта Myzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 7,27.
Тираж 1100 экз. Заказ № 659. Цена свободная.*

Выход из печати 30 декабря 2015 г.

*Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.*

СРОН
ФІЈАУ.

(Осетинскій пастухъ).

ГЛѢДІАТУ СЕКАІ ЧУМАНДУТАЕ.

(Сотиненія Сека Гадіева).

ИСІППУ-УАДӘГ З. І. Сувалов.

(Издатель З. И. Шуваловъ).



Дәүлесү-қәү.
Сувалову тіпографія.
1905 аз.



Индекс 73247